

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ

MAGİSTRATURA MƏRKƏZİ

Əlyazması hüququnda

SÜLEYMANOVA SƏİDƏ SEYFƏLİ QIZI

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA ƏHALİNİN HƏYAT
SƏVİYYƏSİNİN STATİSTİK QİYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ
mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

İxtisasın şifri və adı:	06.04.06-Statistika
İxtisaslaşma:	Makroiqtisadi statistika
Elmi rəhbər:	i.f.d., prof. P.Q.Muradov
Magistr proqramının rəhbəri:	i.f.d., prof. A.C.Məmmədov
Kafedra müdiri:	i.e.d., prof. S.M.Yaqubov

BAKİ-2014

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ		3
<i>I FƏSİL</i>	ƏHALİNİN HƏYAT SƏVİYYƏSİNİN STATİSTİK QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİNİN NƏZƏRİ-METODOLOJİ MƏSƏLƏLƏRİ VƏ GÖSTƏRİCİLƏR SİSTEMİ	6
§1.1.	Əhalinin həyat səviyyəsinin öyrənilməsinin nəzəri əsasları	6
§1.2.	Statistik registrlərin Azərbaycanda aparılması və onun statistik vahidlərin Dövlət registri ilə qarşılıqlı əlaqəsi	12
§1.3.	Əhalinin həyat səviyyəsinin statistik göstəriciləri və onların təhlilinin əsas istiqamətləri	22
<i>II FƏSİL</i>	AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA ƏHALİNİN HƏYAT SƏVİYYƏSİNİN STATİSTİK QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ	42
§2.1.	Əhalinin həyat səviyyəsinin müasir vəziyyətinin statistik təhlili	42
§2.2.	Əhalinin pul gəlirlərinin diferensiasiyasının statistik qiymətləndirilməsi	54
§2.3.	Əhalinin həyat səviyyəsini səciyyələndirən göstəricilərin qarşılıqlı əlaqədə statistik təhlili.	63
	NƏTİCƏ	75
	İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT.	78

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı. Azərbaycan Respublikasının iqtisadi inkişafının müasir mərhələsində əhalinin həyat səviyyəsinin daha da yüksəldilməsi ölkədə aparılan sosial-iqtisadi dəyişikliklərin prioritet istiqamətini təşkil edir. Bunun üçün əhalinin həyat səviyyəsinin, fiziki və sosial sağlamlığının yaxşılaşdırılmasına və yüksəldilməsinə istiqamətlənən əsaslı dövlət siyasəti həyata keçirilir.

Ölkədə sivil prinsiplərə əsaslanan bazar münasibətlərinin formalaşması və dərinləşməsi əhalinin və onun ayrı-ayrı təbəqələrinin həyat səviyyəsinə, onların gəlirlərinin səviyyə və quruluşuna bu və ya digər istiqamətdə əhəmiyyətli təsir göstərir. Formalaşan bu meyllərin əhalinin təbəqələşməsinə gətirib çıxarmaması, gəlirlərin, istehlakın və əmlakın diferensiasiyasının səmərəli səviyyəsinə nail olması, həmçinin sosial siyasətin təkmilləşdirilməsi məqsədilə əhalinin həyat səviyyəsinin cari vəziyyətinin statistik qiymətləndirilməsi və onun perspektiv inkişaf meyllərinin qabaqcadan müəyyənləşdirilməsi olduqca vacibdir.

Ölkəmizdə statistikanın təkmilləşdirilməsi və beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması statistik müşahidənin daha təkmil metodlarından, o cümlədən seçmə müşahidəsindən istifadə edilməsini zəruri etmişdir. Ölkənin sosial-iqtisadi həyatının bir sıra prosesləri, xüsusilə əhalinin həyat səviyyəsi haqqında məlumat toplayarkən bu metoddan geniş istifadə edilir. Bununla yanaşı bu metodun tətbiq dairəsinin daha da genişləndirilməsi üçün bir sıra problemlərin aradan qaldırılması vacibdir.

İqtisadi dövriyyədə ev təsərrüfatlarının əhəmiyyətli rola malik olması və əhalinin həyat səviyyəsinin mühüm göstəricisi kimi bu sektorun gəlirlərinin çıxış etməsi statistik tədqiqatın bu istiqamətdə genişləndirilməsini tələb edir. Məlumdur ki, gəlir istehlak xərclərinin və yığımın, həmçinin maliyyə aktivlərinin və əmlakın əldə edilməsinin maliyyə mənbəyi kimi çıxış edir ki, bu da nəticə etibarilə əhalinin həyat səviyyəsinə və bütövlükdə sosial-iqtisadi inkişafa əhəmiyyətli təsir göstərir. Ona görə də bu göstəricilərin digər göstəricilərlə əlaqəli şəkildə statistik qiymətləndirilməsi daha əsaslandırılmış nəticələrin əldə edilməsinə gətirib çıxara bilər.

Bunlarla yanaşı iqtisadiyyatın makrostatistik modeli olan Milli Hesablar Sisteminin ölkənin statistika təcrübəsində tətbiqi əhalinin həyat səviyyəsinin adekvat statistik qiymətləndirilməsinin bu sistemlə uzlaşdırılmasını zəruri edir.

Tədqiqat mövzusunun aktuallığı bu qeyd edilənlərin kontekstində əsaslandırılıb seçilmişdir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Magistr dissertasiya işinin məqsədi həyat səviyyəsinin statistik qiymətləndirilməsinin nəzəri-metodoloji və praktiki aspektlərini araşdırmaq, ölkədə əhalinin həyat səviyyəsini təhlil etmək və müvafiq nəticə və təkliflər hazırlamaqdan ibarətdir.

Qarşıya qoyulmuş məqsədə müvafiq olaraq aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsi zəruri hesab edilmişdir:

- seçmə statistik müşahidənin aparılmasının əsası kimi çıxış edən statistik registrin mahiyyətini araşdırmaq;
- Azərbaycanda statistik registrlərin aparılması və onun statistik vahidlərin Dövlət registri ilə qarşılıqlı əlaqəsini araşdırmaq;
- əhalinin həyat səviyyəsinin müxtəlif aspektlərini statistik tədqiq etmək üçün göstəricilər sistemini formalaşdırmaq,
- əhalinin həyat səviyyəsinin müasir vəziyyətini statistik təhlil etmək və onun yüksəldilməsi sahəsində aparılan tədbirlərin səmərəliliyini qiymətləndirmək;
- əhalinin pul gəlirlərinin diferensiasiyasını statistik qiymətləndirmək;
- əhalinin həyat səviyyəsini səciyyələndirən göstəriciləri qarşılıqlı əlaqədə statistik təhlil etmək.

Tədqiqatın predmeti və obyekt. Tədqiqatın predmeti Azərbaycan Respublikası əhalisinin həyat səviyyəsinin statistik göstəriciləri, obyekt isə Azərbaycan Respublikası əhalisinin həyat səviyyəsinin müxtəlif aspektləridir.

Tədqiqatın nəzəri və metodoloji əsasını mühüm sosial-iqtisadi problemlərin həlli üzrə ölkə prezidentinin qəbul etdiyi qərar və sərəncamlar, Azərbaycan Respublikasının bir sıra qanunları, onların icrası ilə əlaqədar hökumətin qəbul etdiyi müvafiq qərarlar, digər normativ hüquqi aktlar, eləcə də əhalinin həyat səviyyəsinin

statistik təhlili məsələlərini tədqiq edən Azərbaycanın və xarici ölkələrinin iqtisadçı alimlərinin elmi əsərləri təşkil edir.

Tədqiqat prosesində statistik təhlilin müxtəlif metodlarından, o cümlədən qrafik, dinamika sıralarının təhlili, nisbi və orta kəmiyyətlər, korrelyasiya - reqressiya metodlarından və s. istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın informasiya bazasını Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin illik məcmuələri, ev təsərrüfatlarının xüsusi seçmə tədqiqatlarının materialları, rəsmi internet saytları, dövrü mətbuatın məlumatları və. s. təşkil etmişdir.

Magistr dissertasiya işinin elmi yeniliyi aşağıdakılardan ibarətdir:

- milli statistika sistemində statistik registrin yeri və rolu əsaslandırılmışdır;
- əhalinin həyat səviyyəsini qiymətləndirən statistik göstəricilər sisteminin qurulmasının prinsipləri təkmilləşdirilmişdir;
- əhalinin həyat səviyyəsinin müasir vəziyyətinin statistik təhlilinin istiqamətləri əsaslandırılmış və onun metodikası verilmişdir;
- Ölkə Əhalisinin pul gəlirlərinin diferensiasiyası statistik qiymətləndirilmiş və onun xüsusiyyətləri müəyyənləşdirilmişdir;
- əhalinin həyat səviyyəsini səciyyələndirən göstəricilər digər makroiqtisadi göstəricilərlə qarşılıqlı əlaqədə statistik təhlil edilmişdir.

İşin praktiki əhəmiyyəti. Dissertasiya prosesində əldə edilən nəzəri, metodiki və praktiki nəticələrin əhalinin həyat səviyyəsi statistikasının təkmilləşdirilməsində, onun müxtəlif istiqamətlərdə statistik təhlilinin həyata keçirilməsində və beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılmasında əhəmiyyəti ola bilər.

Elmi işin həcmi və strukturu. Dissertasiya giriş, 2 fəsil, nəticə və 42 adda istifadə olunan ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. İşdə 10 cədvəl və 7 qrafik verilmişdir. Dissertasiya 80 səhifədən ibarət kompyuter mətni həcmindədir.

I FƏSİL

ƏHALİNİN HƏYAT SƏVİYYƏSİNİN STATİSTİK QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİNİN NƏZƏRİ-METODOLOJİ MƏSƏLƏLƏRİ VƏ GÖSTƏRİCİLƏR SİSTEMİ

§1.1. Əhalinin həyat səviyyəsinin öyrənilməsinin nəzəri əsasları.

Həyat səviyyəsi sosial-iqtisadi kateqoriya olub cəmiyyətin və sosial inkişafın meyarı olmaqla, müasir şəraitdə iqtisadi islahatların həyata keçirilməsində mühüm konseptual istiqamət kimi çıxış edir. Həyat səviyyəsi ölkə iqtisadiyyatının dinamikası və onun keyfiyyətinin son nəticəsi kimi başa düşülür. Ölkədə iqtisadi artım həyat səviyyəsinin yaxşılaşması və onun müəyyən tələbata uyğunlaşması ilə qiymətləndirilir. Həyat səviyyəsi artımın, yəni ümumi daxili məhsulun bölgüsü, yenidən bölgüsü ilə, həmçinin iqtisadi artımın özünə təsir edən makroiqtisadi amildir. Əgər səmərəli iqtisadiyyatdan söhbət gedirsə, onda iqtisadi artımla yanaşı, həyat səviyyəsinin artımı arasında nisbətlər başa düşülür. Bu nisbət iqtisadi artımın sosial nəticəsi kimi qiymətləndirilə bilər. Həyat səviyyəsini yüksəltmək və yoxsulluğu ləğv etmək qarşılıqlı əlaqədə olan proseslərdir və ölkədə iqtisadiyyatın qlobal makroiqtisadi tənzimlənməsi üçün əsas konseptual inkişaf göstəricisidir. Həyat səviyyəsinin xarakteristikası həyat keyfiyyəti, maddi rifah, yoxsulluq göstəriciləri ilə müəyyənləşir, bu göstəricilərin hər birinin həyat səviyyəsinin formalaşmasında xüsusi və qarşılıqlı əlaqədə təsiri mövcuddur.

Həyat səviyyəsi kateqoriyası ilk dəfə K.Marks tərəfindən işlənmişdir. O, qeyd edirdi ki, hər bir ölkədə iş qüvvəsinin dəyər kəmiyyətini bir sıra vacib amillərlə yanaşı həyat səviyyəsi də müəyyən edir. Həm sosial, həm də iqtisadi kateqoriya kimi həyat səviyyəsi əhalinin rifah halını istehlak prizmasından səciyyələndirir. Həyat səviyyəsinə cəmiyyətdəki fərdlərin istehlak bölməsindəki fəaliyyəti ilə əlaqədar baxılır. Çünki həyat səviyyəsi deyilən bu kateqoriyada insanların tələbatının ödənilməsi prosesi öz əksini tapır. Buna görə də həyat səviyyəsini şərtləndirən amilləri bir-birindən fərqləndirmək zəruridir. Həyat səviyyəsini şərtləndirən amillərin

bir qütbündə məhsulların, əmtəələrin və nemətlərin şəxsi istehlakı durursa, digər qütbündə təkrar istehsalın inkişafı, iqlim şəraiti, demoqrafik amillər və s. durur.

Həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi, onun amilləri və resurslarının artırılması və bölgüsünün təşkili, idarəetmə və tənzimləmə obyektı olaraq sosial-iqtisadi effekt kimi qiymətləndirilir. Mürəkkəb məsələ olan həyat səviyyəsi, onun dinamikası və diferensiasiyası konkret ölkədə və ya ayrı-ayrı ərazidə məhsuldar qüvvələrin inkişaf səviyyəsi, milli sərvətin həcmi və quruluşu, ümumi daxili məhsulun və milli gəlirin istehsalı və bölüşdürülməsi ilə bilavasitə əlaqədardır.

Həyat səviyyəsi ilk növbədə əhalinin zəruri maddi nemət və xidmətlərlə təmin edilməsi, onların istehlakının lazımı səviyyəsi və tələbatların səmərəli ödənilməsi dərəcəsi kimi müəyyən edilir.

“Həyat səviyyəsi” anlayışı mürəkkəb olmaqla əhalinin öz maddi və mədəni tələbatını ödəməsi imkanlarını səciyyələndirir. Bura əhalinin həyatının müxtəlif sosial aspekti: əmək və məişət şəraiti, əhalinin gəlirləri və xərclərinin səviyyəsi və quruluşu, asudə vaxtın istifadə formaları, səhiyyənin, incəsənətin, mədəniyyətin və s. inkişaf səviyyəsi daxildir. Cəmiyyət həyatının bu cəhətlərinin müxtəlif sosial-iqtisadi indikatorların köməyi ilə miqdar səciyyəsi əhalinin həyat səviyyəsi və sosial inkişafı statistikasının öyrənmə predmetidir.

Dünya əhalisinin rifahının müxtəlif cəhətlərini əks etdirən statistika göstəricilərinin işlənilib hazırlanması sahəsində böyük təcrübə toplanmışdır. Burada biz əhalinin həyat səviyyəsini öyrənmək üçün hazırda istifadə olunan əsas sosial-iqtisadi indikatorları nəzərdən keçirəcəyik:

- 1) əhalinin həyat səviyyəsinin və sosial inkişafının ümumi (inteqral) indikatorları;
- 2) əhalinin şəxsi gəlirlərini səciyyələndirən göstəricilər;
- 3) əhalinin xərcləri və istehlakı göstəriciləri;
- 4) həyat səviyyəsinə görə əhalinin diferensiasiyası göstəriciləri.

Əhalinin həyat şəraitini səciyyələndirmək üçün dörd səviyyə fərqləndirilir:

- 1) bolluq (adamların hərtərəfli inkişafını təmin edən nemətlərdən istifadə)

- 2) normal səviyyə (adamların fiziki və intellektual qüvvəsinin bərpasını təmin edən, elmi cəhətdən əsaslandırılmış normalar üzrə nemətlərin səmərəli istehlakı);
- 3) kasıblıq (işçi qüvvəsinin təkrar istehsalı üçün iş qabiliyyətinin saxlanması səviyyəsində nemətlərin istehlakı);
- 4) dilənçilik (adamların yaşamaq qabiliyyətini saxlamağa imkan verən nemətlərin və xidmətlərin minimal istehlakı).

Həyat səviyyəsi statistikasının əsas vəzifəsi əhalinin həyat səviyyəsi göstəricilərinin hesablanması və təhlili metodologiyasını və habelə həyat səviyyəsinə təsir edən amillərin öyrənilməsi metodlarını işləyib hazırlamaqdan ibarətdir [17].

İctimai-iqtisadi kateqoriya kimi əhalinin həyat səviyyəsi insanların maddi, mənəvi və məişət ehtiyaclarının təmin olunmasını təşkil edir. Maddi ehtiyaclar dedikdə buraya qida məhsulları, geyim, ayaqqabı, mədəni və məişət xidmətləri və s. aiddir. Məişət xidmətlərinə isə geniş mənada kommunal xidmətlər, həmçinin nəqliyyat və rabitə xidmətləri, tibbi xidmətlər aiddir.

Əhalinin rifahının xarakteristikası kimi "həyat tərzi" həyat səviyyəsi anlayışının ən əhəmiyyətli elementidir.

Əhalinin həyat səviyyəsinin statistik öyrənilməsinin (tədqiqatının) əsas istiqamətləri aşağıdakılardır :

- 1) əhalinin ictimai-iqtisadi rifahının ümumi və hərtərəfli xarakteristikası;
- 2) əhalinin həyat səviyyəsinə müxtəlif ictimai-iqtisadi amillərin təsirinin dərəcələrinin, onların tərkibi və dinamikasının öyrənilməsi;
- 3) ictimai-iqtisadi dəstəyə ehtiyac duyan və əhalinin az təmin olunmuş səviyyələrinin xarakteristikası.

Həyat səviyyəsi və onun dinamikası önəmli ölçüdə məhsuldar qüvvələrin inkişaf səviyyəsi və həcmi ilə, gəlirlərin yenidən bölüşdürülməsiylə, milli sərvətin strukturuyla, istehsalla və ümumi milli məhsuldan istifadəylə təyin edilir.

Həyat səviyyəsi sosial-iqtisadi kateqoriya kimi əhalinin rifahını istehlak baxımından səciyyələndirir. Mürəkkəb kateqoriya olan həyat səviyyəsi bir çox amillərin təsiri altında formalaşır:

1. Ölkənin iqtisadi ehtiyatlarının (həcmi) kəmiyyəti və keyfiyyəti, onların inkişaf səviyyəsi;
2. Ölkədə adambaşına ÜMM-un istehsalı;
3. Adambaşına düşən pul gəlirləri;
4. Yaşayış dəyərinin indeksləşdirilməsi, yəni qiymətlərin dəyişməsinə müvafiq olaraq ümumi və aylıq gəlirin ona uyğun olaraq dəyişməsi;
5. Əmtəə və xidmətlərin həcmi və quruluşu;
6. Ölkədə xidmət sahələrinin inkişafı və səmərəli yerləşdirilməsi də həyat səviyyəsinin yaxşılaşdırılmasına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsinə təsir edən amillərdənən mühümü minimum əmək haqqının artmasıdır. Əhalinin həyat səviyyəsi real gəlirlərin miqdarından asılıdır. Əhalinin gəlirlərə görə qruplara bölgüsü, hər birinin öz rəşional büdcəsi olan ailələr- aşağı, orta və yüksək gəlirləri olan ailələr qrupuna ayrılır. Buna uyğun olaraq, yəni əhalinin aşağı gəlirlər qrupunun xərclərinin miqdarının və quruluşunun təhlili əsasında yaşayış minimumu və yoxsulluq həddi hesablanır.

Beynəlxalq statistika təcrübəsində əhalinin yaşayış səviyyəsi ifadəsi deyil, həyat şəraiti (Living condition) ifadəsi işlədilir. Bu anlayışa nəzəri-metodoloji materiallarda müxtəlif təriflər verilir. Məsələn, Kennet Lanal klassik ədəbiyyatda bu göstəricini əsas sosial göstərici hesab edir. Erik statistik araşdırmalarda bu göstəricini əhalinin pifahı, xoşbəxtlik göstəricisi adlandıraraq, yaşayış standartlarının əsas göstəricisi hesab edir.

Yaşayış şəraitinin öyrənilməsinə belə yanaşma nəinki iqtisadi, sosial, hətta ətraf

mühit amilini də nəzərə alır. Çünki ətraf mühit insanların iqtisadi və sosial yaşayışının bazisi hesab edilir. Dünya təsərrüfat sisteminin inkişafının müasir səviyyəsində insan-təbiət münasibətlərinin hərtərəfli öyrənilməsi və lazımi siyasətin hazırlanması dövrün aktual problemi hesab olunur. Ətraf mühitin bərpası və mühafizəsi, təbii sərvətlərdən səmərəli istifadə bəşəriyyəti narahat edən, cəmiyyətin əldə etdiyi nailiyyətlərin qorunması, harmonik inkişafı (təbiət və cəmiyyətin) istiqamətində zəruri tədbirlərin yerinə yetirilməsi deməkdir.

Əvvəlki statistik tədqiqatlarda əhalinin həyat səraitinin statistik araşdırılmasında ətraf mühit (ekoloji) amili nəzərə alınmırdı. Ona görə də, iqtisadiyyat sektorlara bölünməmişdi (ev təsərrüfatı, real, maliyyə sektoru) və statistik təhlil də sektorlar üzrə aparılmırdı. Ekoloji problemlərin aktuallaşması ev təsərrüfatı sektorunun daha dərindən öyrənilməsinə və sektorun inkişafına diqqəti daha da artırmışdır. Ev təsərrüfatı sektorunda istehsal, istehlak və bölgü qanunlarının statistik tədqiqi daha da aktual olaraq qalır. Ev təsərrüfatı sektoru aşağı həcmli investisiya ilə aktivləşir, iqtisadi, sosial və ekoloji problemlər yerində həll olunur. Həyat səraitinin tədqiqi üçün ev təsərrüfatında istehsal münasibətlərini öyrənmək bəzi tədqiqatçılar tərəfindən ön plana çəkilir. Ev təsərrüfatına həm ekoloji, həm iqtisadi və həm də sosial vahid kimi baxılır. Məsələyə bu cür yanaşma yaşayış yerlərinin (şəhər, kənd, icma, “Community”) inkişafının öyrənilməsinə imkan yaradır. İlkən yaşayış yerlərinə (ərazilərə) ev təsərrüfatlarının toplusu kimi baxılır.

Ev təsərrüfatlarının, yaşayış yerlərinin həyat səraitinin araşdırılması birtərəfli aparılmamalı, ekoloji və insan amili ön plana çəkilməlidir. Gələcək tədqiqatlar öz istiqamətini sosial-iqtisadi sahədən sosial-ekoloji sahəyə yönəltməlidir. Çünki əldə edilmiş qısamüddətli sosial-iqtisadi müvəffəqiyyətlər sosial-ekoloji sahədə uzunmüddətli müvəffəqiyyətsizliyə səbəb ola bilər.

Müasir elmi-texniki məlumatların ümumiləşməsi göstərir ki, ətraf mühitin çirklənməsinin əsas mənbəyinin 45%-i sənaye və energetika və 40%-i kənd təsərrüfatı fəaliyyətidir. Ətraf mühitin vəziyyəti daha çox iqtisadiyyatın sənaye

sektorunun inkişafı ilə müəyyən olunur. Sənaye müəssisələrinin fəaliyyəti zamanı atmosferə çirklənmiş maddələr atılır. Sənaye istehsalı, nəqliyyat, su obyektlərinin çirklənməsi, meşə yanğınları ətraf mühitə təsir göstərir. Sənaye, məişət, kənd təsərrüfatı tullantılarının zibillikləri nəticəsində torpağın çirklənməsi təhlükəli xarakter daşıyır. Meşə yanğınları təbii mühitə əhəmiyyətli dərəcədə ziyan vurur. Beləliklə, təbiət və cəmiyyətin qarşılıqlı münasibəti mahiyyətcə dəyişərək mürəkkəbləşmiş, daha geniş mənə kəsb etmiş, qlobal planetar əhəmiyyət almışdır.

Deyilənlərdən belə nəticəyə gəlirik ki, iqtisadi artım ekoloji amilin nəzərə alınması şərti ilə həyata keçirilməlidir.

Müasir şəraitdə əhalinin gəlir mənbələri aşağıdakılardır:

1. Əmək haqqı və işçilərin öz əməyi üçün aldığı digər ödənişlər;
2. Fərdi əmək fəaliyyətindən əldə edilən gəlirlər;
3. İctimai istehlak fondundan, xüsusi fondlardan ödənilən ödənişlər və güzəştlər, həyatın sığortası üzrə illik ödənişlər;
4. Mülkiyyətdən alınan gəlirlər (maliyyə aktivləri, torpaq və müəlliflik hüququ, patent və istifadə üçün);
5. Fərdi həyətəyanı təsərrüfatdan, bağ-bağçadan və s. əldə olunan gəlirlər (xalis məhsulun dəyəri);
6. Sair gəlir mənbələri (lotereya uduşları, müsabiqələr və yarışlarda qalib gəldiyinə görə).

Hüquqi baxımdan qanuni və kölgə iqtisadiyyatı çərçivəsində qeyri-qanuni gəlirləri fərqləndirirlər. Sonuncuya müəyyən edilmiş qaydada qeydiyyatdan keçməyərək vergidən və nəzarətdən gizlənmək yolu ilə əldə edilmiş gəlirlər aiddir.

Real gəlirlərin səviyyəsi müxtəlif ölkələr üzrə müqayisə edilərkən onu həmin ölkədə mövcud olan sosial-iqtisadi şəraitlə əlaqələndirmək lazımdır.

Gəlirlərin səviyyəsi müqayisə olunarkən hər ölkədə həyata keçirilən sosial tədbirlər də nəzərə alınmalıdır. Sosial tədbirlərin (səhiyyənin, təhsilin və s.) dövlət büdcəsindən maliyyələşdirmə dərəcəsi yaşayış səviyyəsinə bilavasitə təsir edən amillərdəndir.

Gəlirlərə (əmək haqqına) dair məlumatlar müqayisə olunarkən nəzərə almaq lazımdır ki, nominal və real gəlirlər (əmək haqqı) göstəricisi yalnız məşğul əhali üzrə hesablanır. Bu göstərici işsizlərin yaşayış səviyyəsini əks etdirmir. Real gəlirlər (əmək haqqı) hesablanarkən nominal gəlirlər (əmək haqqı), inflyasiya, vergilər, manatın alıcılıq qabiliyyəti və başqa iqtisadi göstəricilər nəzərə alınmalıdır. BƏT-in tövsiyələrinə əsasən, real gəlirlər (əmək haqqı) hesablanarkən nominal gəlirləri (əmək haqqından) istehlak qiymətləri indeksinə bölmək lazımdır. Real gəlirin təhlili zamanı qiymət indekslərinin düzgün hesablanması da mühüm problemlərdən biridir.

Milli statistikada ilkin uçot və statistikanın beynəlxalq standartlara uyğun qurulması, MHS-in tətbiqi, ümumi orta kəmiyyətlərdən qrup orta kəmiyyətlərə keçilməsi vacib məsələlərdəndir.

§1.2. Statistik registrlərin Azərbaycanda aparılması və onun statistik vahidlərin Dövlət registri ilə qarşılıqlı əlaqəsi

Dövlət statistika xidməti modelində statistik məlumat sektoru mühüm yerlərdən birini tutur. Statistik məlumat sektorunun əsas vəzifəsi informasiya istehlakçılarını keyfiyyətli və operativ statistik məlumatlarla təmin etməkdən ibarətdir. Bu vəzifəni yerinə yetirmək üçün regional və inzibati informasiya sistemləri və şəbəkələri yaradılmalı, inzibati registr əsasında statistik registr formalaşdırılmalı, bu informasiya resurslarının vahid informasiya məkanına inteqrasiyası təmin edilməlidir. İnteqrasiya məsələsi əvvəlcə həmin sistemlərin göstəricilərinin uzlaşdırılmasını, beynəlxalq təsnifatlardan istifadə edilməsini, bu sistemlərin birgə fəaliyyət prinsiplərinin hazırlanmasını tələb edir.

Müasir informasiya texnologiyalarının tətbiqi statistik məlumatların toplanması və işlənməsi prosesini köklü sürətdə dəyişmiş, məlumatların elektron şəbəkə formasında toplanmasını və məlumat bazalarının yaradılması statistik məlumatların istehsal texnologiyasını təkmilləşdirmişdir.

Statistik məlumat sisteminin əsas tərkib üsürlərinə metodologiya, təsnifatlar sistemi, registrlər, məlumat bazaları və statistik məhsullar (göstəricilər, cədvəllər, qrafiklər və s.) aiddir.

Qeyd edilən üsürlərin hər birinin, xüsusilə registrin statistik müşahidələrin təşkilində xüsusi əhəmiyyəti vardır. Ümumiyyətlə, registr statistik tədqiqatın əsası hesab edilir və onun məlumatları baş məcmunu tam xarakterizə etməlidir. Ona görə də registrin məlumatlarının dəqiqliyi statistik tədqiqatın keyfiyyətinə birbaşa təsir göstərir.

Statistik tədqiqatların müxtəlifliyi registrlərin müxtəlifliyini də şərtləndirir. Yəni registrlər aparılan tədqiqatın növündən asılı olaraq tərtib edilir. Ekoloji, iqtisadi, sosial-demoqrafik müşahidələrin aparılması üçün əhali, biznes, məşğulluq, əmək, ərazi vahidlərinin və inzibati ərazi dairələrinin registrlərindən və s. istifadə edilir. Bu registrlərdən əhali registri Ədliyyə orqanları, əmlak registri Dövlət Əmlakının İdarəedilməsi üzrə Dövlət Komitəsi tərəfindən və s. tərtib edilir. Həmin registrlərin istifadəçiləri bir neçə orqan və ya tədqiqatçılar ola bilər. Registrin bir orqan tərəfindən aparılması və ondan müxtəlif istifadəçilərin yararlanması imkanları məlumatların hazırlanması xərclərinə və keyfiyyətinə müsbət təsir göstərir [10].

İqtisadi fəaliyyəti əks etdirən ən iri məlumat fondundan (resurslarından) biri statistik vahidlərin dövlət registridir. Bu registr təsərrüfat subyektləri haqqında məlumat əldə etmək üçün açıq sistemdir və məlumatların təhlükəsizliyi prinsipinə əsaslanır. Onun tərkibinə təşkilati-hüquqi və mülkiyyət formasından asılı olmayaraq bütün təsərrüfat vahidləri daxildir.

Registrlər öz təyinatına görə inzibati, statistik və s. ola bilər. Lakin onların inteqrasiyası və istifadəçilərin sayının artırılması üçün məlumatlar bloklara bölünür. İnzibati registrlərdən statistik məsələlərin həllində istifadə edilir.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində fiziki və hüquqi şəxslərin sayının daimi artması statistik tədqiqatın daha səmərəli və əlverişli metodlarından istifadə edilməsini zəruri etmişdir. Beynəlxalq statistika təcrübəsində tədqiqatın seçmə metoduna daha çox üstünlük verilir. Statistik tədqiqatların ilkin, metodoloji hazırlıq mərhələsi olan seçmə prosesi isə sosial-iqtisadi obyektlərin statistik registrlərinin yaradılmasını tələb edir. Ölkədə aparılmış statistik tədqiqatların nəticəsi (keyfiyyəti) yaradılmış statistik registrin keyfiyyətindən, onun aktual olmasından asılıdır. Statistik registr əlavə olaraq aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsinə də imkan yaradır:

- inzibati mənbələrdən əldə edilən məlumatların registrə daxil edilməsi,
- statistik məlumatların yayılması,
- ekonometrik təhlilin aparılması.

Rəsmi statistikada registrin yaradılmasının metodoloji əsasını BMT- nin, Avropa Birliyinin tövsiyə etdiyi normativ sənədlər təşkil edir. Bu tövsiyələrdə statistika məlumatlarının təsnifatı və kodlaşdırılması qaydaları müəyyən edilir, təsərrüfat subyektlərinin statistik tədqiqatı həyata keçirilir.

Statistik registrin yaradılması və aparılması statistik vahidlərin dövlət registri və statistika müşahidə obyektlərinin ümumi məcmusunun formalaşdırılması prinsiplərinə müvafiq olmalıdır.

Statistik müşahidə vahidlərinin statistik registrə daxil edilməsi üçün onun xarakteristikalarının eyniləşdirilməsi (identifikasiya) lazımdır ki, bu zaman texniki-iqtisadi və sosial informasiyanın təsnifatlaşdırılmasından istifadə edilir. Bu proses dövlət informasiya fondları sistemlərinin vahid metodoloji əsasda formalaşdırılmasını təmin edir və statistik registrin məlumatları əsasında informasiya texnologiyalarından istifadə etməklə rəsmi statistikanın formalaşdırılmasına imkan verir.

Statistik registr ölkə ərazisində iqtisadi siyahıyaalma da daxil olmaqla statistik müşahidələrin təşkili üçün əsas götürülür. Statistik registrə hüquqi şəxslərin və fərdi sahibkarların dövlət qeydiyyatı, hüquqi şəxslərin filialları, nümayəndəlikləri, digər xüsusi bölmələri, onların yerli vahidləri, hüquqi şəxs yaratmadan fəaliyyət göstərən fərdi sahibkarlar (fiziki şəxslər) haqqında məlumatlar daxil edilir [11].

Əksərən registrin formalaşdırılması üçün statistika xidməti inzibati mənbələrdən də lazımi informasiya alır.

Statistik registrin informasiya fondu inzibati və statistik məlumatlardan ibarətdir. İnzibati məlumatlara aiddir:

- hüquqi şəxslərin və fərdi sahibkarların dövlət qeydiyyatına dair məlumatlar,
- xarici hüquqi şəxslərin nümayəndəliyi haqqında məlumatlar.

Statistik məlumatlar statistik müşahidələrin təşkili metodologiyasının tələblərinə müvafiq informasiya ehtiyatları və sistemləridir. Konkret statistik müşahidələrin aparılması məqsədilə statistik registrin informasiya fondundan istifadə edilir.

Statistik registr statistik vahidlərin Dövlət registrinin statistik müşahidə obyektlərinin ümumi məcmusuna uyğun tərtib edilir və onun tərkibinə aşağıdakı üsürlər aid edilir:

- statistik vahidlərin registri,
- statistik vahidlərin ümumi məcmusu,
- statistik registrin informasiya fondu.

Müəssisə və təşkilatların statistik registri müşahidə olunan hər bir obyekt üzrə informasiyanın toplanılması, işlənməsi, yayılması, saxlanması və axtarışını təmin edən informasiya sistemidir. Statistik registr əsasında seçmə müşahidələrinin əsası formalaşdırılır, statistik müşahidənin nəticələri ümumi məcmuya şamil edilir, yekun məlumatlar və analitik cədvəllər hazırlanır.

Ümumi şəkildə statistik registrin əsas məqsədlərinə aşağıdakıları aid etmək olar.

-statistik müşahidələrin təşkili üçün statistik müşahidə vahidlərinin ümumi məcmusunu formalaşdırmaq;

-ümumi məcmunun statistik təhlili üçün zəruri olan seçmə statistik vahidlərin xarakteristikasını əldə etmək;

-statistik tədqiqatların keyfiyyətini artırmaq məqsədilə ekonometrik metodların köməyi ilə məlumatları təhlil etmək;

-statistik vahidlərin məlumatları əsasında qruplaşdırma aparmaq və analitik cədvəllər hazırlamaq;

-statistik müşahidələrin planlaşdırılması və aparılması üçün informasiya fondundan istifadə etmək;

- statistik vahidləri tam və dolğun əhatə edən demoqrafik xarakteristikaları formalaşdırmaq.

Ölkədə statistika xidmətinin beynəlxalq standartlara uyğun təkmilləşdirilməsi bütün sivil ölkələrdə olduğu kimi Azərbaycanda da seçmə müşahidəsinin həyata keçirilməsinin əsası kimi çıxış edən statistik registrin formalaşdırılması və onun statistik vahidlərin Dövlət registri ilə əlaqə sisteminin yaradılması prosesi gedir. Bu prosesin gedişatını başa düşmək üçün qeyd edilən sistemlərdə istifadə edilən bəzi anlayışların izahının verilməsi zəruridir.

Statistik vahidlərin Dövlət registri - Azərbaycan Respublikasının ərazisində dövlət qeydiyyatından keçmiş təsərrüfat subyektlərinin identifikasiyasını (eyniləşdirilməsini) və uçotunu təmin edən, sənədlərin sıralanmış məcmusundan və məlumatlar texnologiyasından ibarət olan dövlət məlumat sistemidir.

Statistik reyestr - statistik məqsədlər, yəni başda - başa və birdəfəlik müşahidələrin, seçmə müşahidələrin, konyuktur sorğuların, siyahıyaalmaların təşkili və həyata keçirilməsi üçün istifadə edilən iqtisadi fəal statistik vahidlərin baş məcmusudur.

Statistik reyestrin aktuallaşdırılması-reyestrin subyektləri haqqında məlumatların dəqiq (aktual) vəziyyətdə saxlanması məqsədi ilə dəyişikliklərin reyestrə daxil edilməsi.

Demoqrafik və qeyri-demoqrafik dəyişikliklər bazası-uçot vahidlərinin Dövlət reyestri əsasında yaradılmış və təsərrüfat subyektlərində sonradan statistik reyestrə daxil edilməsi üçün baş verən bütün dəyişikliklərin uçotunu təmin edən məlumat sistemidir.

Statistik vahidlər- statistik uçota və müşahidəyə cəlb olunmalı vahidlərdir (təsərrüfat subyektləridir). Statistik vahidlərinin Dövlət registrinin tərkibində statistik vahidlərə Azərbaycan Respublikasının ərazisində yerləşən və mövcud qanunvericiliyə uyğun olaraq dövlət qeydiyyatından keçmiş, təsərrüfat fəaliyyəti həyata keçirən subyektlər aid edilir.

Təsərrüfat subyektləri- hüquqi şəxs statusuna malik olan, yaxud öz fəaliyyətini hüquqi şəxs yaratmadan həyata keçirən (fiziki şəxslər) subyektlərdir.

Statistik vahidlərin inzibati və təsnifat göstəricilərinin aktuallaşdırılması statistik registrin Statistik vahidlərinin Dövlət registri ilə qarşılıqlı əlaqəsi əsasında həyata keçirilir.

Statistik registrin inzibati və təsnifat göstəriciləri rəsmi mənbələrin məlumatları əsasında aşağıdakı qaydada aktuallaşdırılır:

-inzibati göstəricilərin aktuallaşdırılması təsərrüfat subyektlərinin qeydiyyatı, təkrar qeydiyyatı və fəaliyyətlərinin dayandırılması haqqında qeydiyyat məlumatları əsasında, nazirlik və idarələrarası məlumat mübadiləsinin müəyyən edilmiş qaydalarına və Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik və normativ-hüquqi aktlarına uyğun olaraq,

-təsnifat göstəricilərinin aktuallaşdırılması normativ-sorğu sənədlərinə əsasən.

Təsərrüfat subyektinin fəallıq vəziyyəti onun statistik vahid kimi qeydiyyata alındığı zaman doldurulan və ildə bir dəfə statistik müşahidələr və digər inzibati registrlərin məlumatlarında əmələ gələn fərqlər əsasında aktuallaşdırılan fəallıq göstəricisi ilə xarakterizə edilir.

Cari dəyişikliklər Statistik vahidlərinin dövlət registrinə, demoqrafik və qeyri-demoqrafik dəyişikliklər bazasına aşağıdakı kimi daxil edilir:

- hər gün - yeni yaradılmış təsərrüfat subyektlərinin qeydiyyatı, təkrar qeydiyyatı və ləğvlərinin qeydiyyatı haqqında məlumatlar əsasında,
- rübdə bir dəfə - cari statistik hesabatlar əsasında,
- ildə bir dəfə -illik hesabatların yekunları əsasında,
- bir dəfə -təsərrüfat subyektlərinin siyahıyaalınması əsasında (əgər həyata keçirilərsə).

Təsərrüfat subyektlərinin iqtisadi fəallıq vəziyyəti illik və cari statistik hesabatlar əsasında və həmçinin digər inzibati registrlərdən rübdə bir dəfə alınan məlumatlar əsasında müəyyənləşdirilir [10, 11].

Mövsumü müəssisələrin, idarə və təşkilatların fəallıq vəziyyəti illik statistik məlumatlar əsasında müəyyən edilir.

Statistik vahidlər üçün aşağıdakı fəallıq vəziyyətləri müəyyənləşdirilmişdir:

- vahid haqqında heç bir məlumat yoxdur,
- vahid fəaldır,
- vahid fəal deyil (“yatmış” vahid),
- vahid ləğv olunma ərəfəsindədir,
- yeni yaranmış vahid.

Öz nizamnaməsinə (əsasnaməsinə) uyğun olaraq fəaliyyət göstərən və statistik hesabatlar təqdim edən müəssisə, təşkilat və idarələr “hesabat təqdim edən vahid” kimi qeyd edilir.

Vahid haqqında heç bir məlumat yoxdur- haqqında 3 ildən çox müddətdə heç bir məlumat olmayan və statistik vahidlərin dövlət registrində göstərilən ünvanda tapılmayan statistik vahidlər üçün şamil edilir.

Vahid fəaldır-statistik müşahidələr və inzibati registrlərin məlumatları əsasında fəaliyyət göstərən və ya bir aydan az müddətdə işləməyən statistik vahidlərə şamil edilir.

Vahid fəal deyil (“yatmış” vahid) - statistik hesabatlar və inzibati registrlərin məlumatları əsasında bir aydan çox, lakin üç ildən az müddətdə işləməyən statistik vahidlərə şamil edilir.

Əgər statistik vahid cari ildə öz maliyyə, istehsal və ya digər fəaliyyəti haqqında hesabat təqdim etmirsə (işləyənlərin sayı haqqında məlumatdan başqa) və ya “0” göstərici ilə təqdim edirsə, “yatmış” hesab edilir və statistik registrin tərkibində cari ilin sonunadək müşahidə edilir.

Vahid ləğv olunma ərəfəsindədir-ləğv olunma prosedurası başlanılan, lakin ləğv qeydiyyatı aparılmamış statistik vahidlərə, onların ləğvini qeydiyyata alan orqanların məlumatları əsasında şamil edilir.

Əgər hüquqi şəxsin ləğv olunma prosedurası cari il ərzində başlamıbsa, onda bu statistik vahid il qurtaranadək statistik registrdə müşahidə edilir. Belə vahidlər sonrakı ilin statistik registrinə daxil edilmir. Lakin əgər ləğv olunacaq statistik vahid

öz borc öhdəliklərinin ödənilməsi məqsədilə və ya başqa səbəblərdən iqtisadi fəaliyyət göstərsə, onda onun sonrakı iqtisadi vəziyyəti sahə subregistrində müşahidə edilir.

Yeni yaranmış vahid- yeni yaradılmış təsərrüfat subyektinə şamil edilir və qeydiyyat anından onun iqtisadi fəallığının müşahidəsinədək və ya dövlət statistika orqanlarına statistik hesabatların təqdim etdiyi anadək saxlanılır.

Bu vaxt ərzində yeni yaradılmış statistik vahid statistik registrə daxil edilmir. Yeni yaradılmış vahidlərin sonrakı vəziyyətinin müəyyən edilməsi üçün yerli statistika orqanları ilə birlikdə müşahidələr aparılmalıdır. Yeni yaradılmış vahidlərin qeydiyyat anından 6 ay keçdikdən sonra dövlət statistika hesabatları təqdim edilərsə, yaxud digər inzibati registrlərdə (vergi, gömrük və s.) məlumat olarsa, bu vahidlərə “fəal vahid” statusu verilir və onlar statistik registrə daxil edilir.

Əgər 6 ay müddətində yeni yaradılmış təsərrüfat subyekti öz fəaliyyəti haqqında heç bir ünvana məlumat verməmişdirsə, onda bu statistik vahid “yatmış” vahid kimi müəyyənləşdirilir və üç il müddətində Statistik Vahidlərin Dövlət Reyestrinin (SVDR) tərkibində “yatmış” vahid kimi müşahidə edilir. Üç il keçdikdən sonra bu vahid fəaliyyətə başlamazsa, onda o, “vahid haqqında heç bir məlumat yoxdur” statusu alır və sonralar statistik registrə daxil edilmir.

Əgər əvvəllər fəal olmuş vahid uzun müddət (bir ildən çox) fəaliyyət göstərməzsə, onda onların siyahıları sahə şöbələri tərəfindən qeyri-fəal subyektlərin identifikasiyası kodları ilə birlikdə registrləri aparın bölməyə təqdim edilir. Bunun əsasında registrin məlumat bazasında bu subyektlər “yatmış” vahid kimi qeyd edilir, sonralar onların vəziyyəti SVDR-də müşahidə edilir və bu vəziyyət üç ilə qədər saxlanılır. Əgər üç il keçdikdən sonra bu subyektlər fəaliyyətlərini bərpa etməzlərsə, onların fəallıq vəziyyəti “vahid haqqında heç bir məlumat yoxdur” kimi qeyd edilir.

Fəaliyyətini bərpa etmiş subyektə yenidən “fəal” statusu qaytarılır. Sonralar bu subyekt statistik müşahidələrə cəlb edilir və təqdim edilən statistik hesabatlar əsasında o, “hesabat verən” statusu alır və statistik registrə daxil edilir.

İqtisadi qeyri-fəal subyektlərin vəziyyəti digər inzibati orqanların məlumatları əsasında müşahidə edilir. Fəaliyyətlərini bərpa etmiş subyektlər aşkar

edilərsə, subyektin hal-hazırda həyata keçirdiyi əsas fəaliyyət növünün müəyyənləşdirilməsi məqsədi ilə müşahidə edilir.

Statistik göstəricilərin işlənməsi üçün istifadə edilən sahə subregistrləri statistik registrin məlumat bazası əsasında formalaşdırılmalıdır. Bununla bərabər sahə subregistrlərinin və sahə məlumat bazalarının strukturları və sətirlərin adları statistik registrin strukturuna və sətirlərin adlarına tam uyğun olmalıdır.

Statistik registrin aktualaşdırılması aktualaşma üzrə təsdiq edilmiş tədbirlər planına uyğun olaraq həyata keçirilir.

Tam və aktual məlumatın alınması statistika orqanlarının ən kiçik səviyyəsindən başlayaraq bütün statistika xidmətləri tərəfindən təmin edilir və müxtəlif səviyyəli xidmətlər arasında funksiyaların bölüşdürülməsi ilə səciyyələnir.

Hesablama texnikası ilə təmin edilmiş yerli statistika orqanları regional registrlərin yerli səviyyədə Dövlət Statistika Komitəsinin təsdiq etdiyi strukturda avtomatlaşdırılmış rejimdə aparılmasını və subyektlərin fəaliyyətlərində baş verən dəyişikliklər haqqında məlumatların mərkəzi səviyyəyə texniki daşıyıcılarda ötürülməsini həyata keçirir [10, 11, 42].

Statistik vahidlərin fəallıq vəziyyətinin aktualaşdırılmasına dair işlər sahə şöbələri ilə əlaqəli şəkildə aşağıdakı məlumatlar əsasında həyata keçirilir:

- müəssisə, idarə və təşkilatların ilkin hesabatları,
- təsərrüfat subyektlərinin seçmə müşahidələri,
- təsərrüfat subyektlərinin siyahıyaalınması,
- toplu statistik hesabatları yerli statistika orqanları tərəfindən təqdim edilən müəssisələrin siyahısı.

Nəticədə mərkəzi registrin məlumat bazasına statistik vahidlərin cari vəziyyətlərinə uyğun olan fəallıq kodları daxil edilir.

Bundan əlavə təsərrüfat subyektlərinin faktiki yerlərinin və cari fəallıq vəziyyətlərinin dəqiqləşdirilməsi məqsədi ilə, registrlərin aparılması xidməti ölkənin digər inzibati orqanlarının registrləri ilə qarşılıqlı əlaqədə olur.

Registri aparan şöbə statistik registrə daxil olunacaq vahidlərin (yeni yaranmış, "yatmış", fəaliyyətini bərpa etmiş) fəallıq vəziyyətinin müşahidəsini təşkil edir.

Bu məqsədlə statistik vahidlərin müşahidə olunacaq məcmusu müəyyənləşdirilir, statistik vahidlərin fəallıq vəziyyətlərinin müşahidəsi məqsədilə metodoloji vasitələr işlənib hazırlanır.

Sahə şöbələri təsərrüfat subyektlərinin cari ildə maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətləri haqqındakı hesabat məlumatlarını təhlil edir, növbəti hesabat ili üçün onların əsas fəaliyyət növlərini müəyyən edir və registrləri aparan bölməni statistik registrdə uyğun dəyişikliklərin aparılması məqsədilə xəbərdarlıq edirlər.

Növbəti hesabat ili üçün statistik registrin vahid bazasının formalaşdırılması məlumat təminatı şöbələri öz sahə subregistrlərinin məlumatları ilə statistik registrin sahə bölmələrinin məlumatları arasında müqayisəli təhlil aparır.

Statistik məlumatların illik işləmələrinin sonunda statistik məlumat şöbələri registrləri aparan şöbəyə hesabat təqdim edən vahidlərin məlumat bazasını ötürür. Bu zaman sıfır balansla malik olan statistik vahidlər bu bazaya daxil edilmir.

Statistik registrlərdə olan məlumatlar və onların aparılması üçün istifadə edilən müvafiq proqram təminatı daimi saxlanılır.

Statistik registrin məlumat bazasından konkret müşahidənin həyata keçirilməsi üçün obyekt siyahılarının formalaşdırılması üçün istifadə edilir.

Statistik registrin məlumat bazasının cari il yanvarın 1-i vəziyyətinə olan yazıları əsasında rüblük və aylıq müşahidələr üçün obyekt siyahıları formalaşdırılır.

İllik müşahidələr üçün obyekt siyahıları isə statistik registrin məlumat bazasının növbəti ilin yanvarın 1-i vəziyyətinə olan yazıları əsasında formalaşdırılır. Hesabat ilinin müvafiq dövrü üçün statistik registrin cari vəziyyətinin dəyişikliklər massivi ayrı-ayrı tədqiqatların nəticələrinin işlənməsində istifadə edilir. Bu, əsasən seçmə üsulu ilə həyata keçirilən müşahidələrə aiddir.

Konkret statistik müşahidələr üçün obyektlərin siyahılarının formalaşdırılması və statistik registrin ərazi bölmələri əsasında məlumat-sorğu materiallarının hazırlanması, registrlərin formalaşdırılması və aparılmasına məsul olan və SVDR-nin və statistik registrin ərazi bölmələrinin məlumatlarını saxlayan xidmətlərin üzərinə düşür [10, 22].

Statistik registrin istifadəçilərinə statistik registrin bazasına yalnız baxış, konkret statistik və məlumat sorğu məsələlərinin həlli üçün müxtəlif siyahıların formalaşdırılması rejimlərində girişə icazə verilməli və müvafiq giriş kodları qoyulmalıdır. Reqlamentləşdirilmiş və reqlamentləşdirilməyən sorğular əsasında məlumatın alınması və məlumat fondlarına tam həcmdə daxil olma məsələlərinin həlli üçün istifadəçi statistik registrin məlumat bazasının saxlayıcısı ilə qarşılıqlı əlaqədə yaratmalıdır.

Statistik registr statistik müşahidələrin həyata keçirilməsi üçün əsas baza hesab edilir və buna görə də statistik registrə daxil edilmiş təsərrüfat subyektləri haqqında məlumatların kənar hüquqi və fiziki şəxslərə verilməsi yalnız müvafiq qanunvericilik əsasında həyata keçirilə bilər.

§1.3. Əhalinin həyat səviyyəsinin statistik göstəriciləri və onların təhlilinin əsas istiqamətləri

Həyat səviyyəsi əhalinin maddi, mənəvi və sosial tələbatlarının təmin edilməsini xarakterizə edən iqtisadi kateqoriya və sosial standartdır. Həyat səviyyəsi standartının əsas komponentləri sağlamlıq, qida, əhalinin gəlirləri və xərcləri, yaşayışı, ev əmlakı, pullu xidmətləri, əhalinin mədəni səviyyəsi, əmək şəraiti və istirahəti, sosial təminatıdır və s. Başqa sözlə desək, əhalinin həyat səviyyəsi ilk növbədə əhalinin zəruri maddi nemət və xidmətlərlə təmin edilməsi, onların istehlakının lazımi səviyyəsi və tələbatlarının səmərəli ödənilməsi dərəcəsi kimi müəyyən edilir.

Müəyyən müddət ərzində ev təsərrüfatının faktiki istehlak etdiyi maddi nemət və xidmətlərin pulla qiymətləndirilməsi “həyatın dəyəri” kimi çıxış edir. O, əsas istehlak malları və xidmətlərin pərakəndə qiymətlərinin dəyişməsi ilə bağlı bazar dəyərinin dəyişməsini əks etdirir. Həyatın dəyəri indeksi qiymətlərin dəyişməsi şəraitində əhalinin gəlirlərinin təkrar bölgüsü məqsədilə tətbiq edilir. Geniş mənada “əhalinin həyat səviyyəsi” bunlarla yanaşı, əmək, məşğulluq, məişət, istirahət, iş şəraiti, sağlamlığı, təhsili və s. də özündə birləşdirir.

BMT-nin konsepsiyasına uyğun olaraq həyat səviyyəsi insanın sağlamlığını, qida məhsullarının istehlakını, təhsili, məşğulluğu və əmək şəraitini, mənzil şəraitini, sosial təminatın səviyyəsini, geyimlə təminatlılığını, istirahət və hüquqa riayəti xarakterizə edən göstəricilərlə müəyyən olunur.

Həyat səviyyəsi çoxsaylı amillər qrupundan - iqtisadi, sosial, elmi-texniki, ekoloji asılıdır. Bu amillərin hər birinin dəyişməsi əhalinin həyat səviyyəsinə təsir göstərir və onların idarə olunması milli problemlərə aid edilir. Ona görə ki, onlar əhalinin həyat səviyyəsini şərtləndirən milli prioritetlərdir.

Göründüyü kimi həyat səviyyəsi kifayət qədər mürəkkəb və çoxcəhətli anlayışdır. Bununla əlaqədar olaraq yaşayış səviyyəsinin çox ünsürləri əhəmiyyətli cəhətlərə və xüsusiyyətlərə malikdir və onların kompleks səciyyəsi üçün statistik göstəricilər sistemindən istifadə edilməsi zəruridir [3, 5].

Təcrübədə əhalinin həyat səviyyəsinin əsas sosial-iqtisadi göstəricilərinə aşağıdakılar aid edilir:

- pul gəlirləri (əhalinin hər nəfərinə orta aylıq gəlir),
- sərəncamda qalan real pul gəlirləri,
- iqtisadiyyatda məşğul olanlara hesablanmış orta aylıq əmək haqqı,
- təyin olunmuş aylıq pensiyaların həcmi,
- yaşayış minimumunun həcmi (əhalinin hər nəfərinə orta aylıq məbləğ),
- pul gəlirləri yaşayış minimumunun kəmiyyətindən aşağı olan əhalinin sayı,
- əhalinin müvafiq sosial qrupları üzrə yaşayış minimumunun kəmiyyəti ilə digər göstəricilərin müqayisəsi.

Deməli, həyat səviyyəsinin kompleks öyrənilməsi yalnız statistik göstəricilər sistemi vasitəsilə mümkündür. Qeyd edək ki, sosial münasibətlər dəyişdikcə göstəricilər sistemi də ona uyğun olaraq dəyişir. Həyat səviyyəsinin statistik

xarakteristikasını adekvat əks etdirməyə imkan verən göstəricilər sisteminin formalaşdırılması iqtisadi ədəbiyyatda əhalinin həyat səviyyəsi anlayışına dair birmənalı fikrin formalaşmamasına gətirib çıxaran əsas səbəblərdən biri olmuşdur.

Həyat səviyyəsi əsasən əhalinin gəlirləri ilə müəyyən edilir. Belə ki, əhalinin maddi nemət və xidmətlərlə təmin olunması dərəcəsi onun həcmindən asılıdır.

Ölkə əhalisinin gəlirləri haqqındakı məlumatlar iqtisadiyyatın inkişafını, onun səmərəli fəaliyyətini xarakterizə edən əsas göstəricilərə aid edilir. Müasir dövrdə gəlirlər statistikasının əsas vəzifəsi əhalinin gəlirlərinin ümumi həcminin formalaşmasını, onun quruluşu və dinamikasını, ona təsir edən amilləri, əhalinin müxtəlif qrupları arasında bölgüsünü və istifadəsini, əsas istiqamətlərini kəmiyyətcə səciyyələndirməkdir.

Əhalinin gəlirlərinin səviyyə və dinamikasını xarakterizə edən göstəricilərin xüsusiyyətlərindən biri ondan ibarətdir ki, onlar iqtisadi, sosial hadisə və prosesləri eyni zamanda əks etdirir. Gəlirlər statistikasının çoxsaylı vəzifələrinə uyğun olaraq statistika təcrübəsində hesablama üsuluna görə bir-birindən fərqlənən müxtəlif göstəricilərdən istifadə edilir.

Makrosəviyyədə gəlirlərin həcmi qiymətləndirmək üçün ənənəvi statistikada əhalinin pul gəlirləri və xərcləri balansının məlumatlarına əsasən əhalinin pul gəlirləri göstəricisi hesablanırdı. Bu göstəricinin bazasında nominal pul gəlirləri, sərəncamda qalan pul gəlirləri, real pul gəlirləri və s. müəyyən edilirdi.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində əhalinin gəlirlərinin səviyyəsini və quruluşunu qiymətləndirmək üçün onun müxtəlif tərəflərini səciyyələndirən bir sıra göstəricilərdən istifadə edilir. Gəlir göstəricilərindən biri əhalinin şəxsi gəlirinin həcmidir. Bu, pul və natura formasında əhalinin əldə etdiyi bütün növ gəlirləridir. Şəxsi gəlirlərlə sosial fondlar hesabına əhaliyə göstərilən pulsuz və güzəştli xidmətlərin dəyərini cəmləməklə əhalinin məcmu (ümumi) gəliri hesablanır. Qeyd edək ki, bu göstəricilər cari dövrün qiymətlərində hesablandığından nominal göstəricilər hesab edilir. Onlar gəlirlərin real məzmununu müəyyən etmir.

Əhalinin şəxsi nominal gəlirlərindən ictimai təşkilatlara üzvlük haqqını, məcburi ödəmələri və vergiləri çıxdıqda əhalinin sərəncamında qalan şəxsi gəlirləri tapılır. Bu, şəxsi gəlirin istehlaka və əmanətə yönəldilən hissəsini xarakterizə edir. Makroiqtisadi statistika təcrübəsində bu üç göstərici əsasında istehlaka və yığma meylilik, həmçinin yığım norması kimi məsələlər qiymətləndirilir.

Əhalinin hər nəfərinə (hər ev təsərrüfatına) düşən pul gəlirləri göstəricisini hesablamaq üçün pul gəlirlərinin ümumi həcmi əhalinin orta illik sayına (ev təsərrüfatlarının sayına) bölünür.

Məlumdur ki, iqtisadiyyatda inflyasiya olan halda pul gəlirlərinin hər cür artımı əhalinin həyat səviyyəsinin yaxşılaşması haqqında fikir irəli sürməyə imkan vermir. Odur ki, pulun alıcılıq qabiliyyətinin dəyişməsinə gətirib çıxaran qiymət amilinin təsirinə düzəlişlər edilməklə əhalinin nominal və sərəncamda qalan real gəlirlərinin hesablanması zərurəti yaranır.

Real ifadədə göstəricilər cari dövrün müvafiq göstəricilərini istehlak qiymətləri indeksinə bölməklə, yaxud pulun alıcılıq qabiliyyəti indeksinə vurmaqla hesablanır. Pulun alıcılıq qabiliyyəti indeksi qiymət indeksinin tərsidir. Sərəncamda qalan real gəlirlərin dəyişməsi üç amildən - nominal gəlirlərin, vergi ödəmələrinin dərəcəsinin və pulun alıcılıq qabiliyyətinin dəyişməsindən asılıdır. Statistik təhlil prosesində bu amillərin hər birinin təsirini qiymətləndirmək məqsədilə indekslər sistemi qurulur [33].

Əhalinin həyat səviyyəsi insanların maddi nemətlər, məişət və mədəni xidmətlərə tələbatlarının öyrənilməsinin səviyyəsini və dərəcəsini əks etdirən sosial-iqtisadi kateqoriyadır. Maddi nemətlər dedikdə ərzaq məhsulları, geyim, ayaqqabı, mənzil, mədəni və məişət əşyaları başa düşülür. Əhaliyə kommunal, nəqliyyat, rabitə, mədəni, tibbi, məişət və s. xidmətlər ümumi adla-məişət xidmətləri qrupunda birləşdirilir.

Həyat səviyyəsi statistikasının əsas vəzifələri aşağıdakılardır:

1. Əhalinin sosial-iqtisadi rifahını əks etdirmək;

2. Cəmiyyətin sosial-iqtisadi diferensiasiyası dərəcəsini, əhalinin müxtəlif təbəqələri və demoqrafik qruplarının həyat səviyyəsinin müxtəlifliyini qiymətləndirmək;

3. Əhalinin həyat səviyyəsi, onun tərkibi və dinamikasına müxtəlif sosial-iqtisadi amillərin təsirini öyrənmək;

4. Sosial-iqtisadi müdafiəyə ehtiyacı olan az təminatlı əhali qruplarını ayırmaq və səciyyələndirmək və.s.

Həyat səviyyəsi, onun dinamikası və diferensiasiyası konkret ölkədə və ya ərazidə məhsuldar qüvvələrin inkişaf səviyyəsi, milli sərvətin həcmi və quruluşu, ümumi daxili məhsulun və milli gəlirin istehsalı və bölüşdürülməsi ilə bilavasitə əlaqədardır. Bu sistemə daxil olan göstəricilərin bir göstərici halında birləşdirilməsi beynəlxalq miqyasda qeyri-mümkün olduğu üçün həyat səviyyəsini hərtərəfli xarakterizə edən vahid göstərici hesablamaq da mümkün deyildir. BMT-nin təlimatına görə, onun əsas vəzifələrindən biri əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsinə köməklik etməkdir.

BMT ekspertləri komitəsi həyat səviyyəsinin göstəriciləri sistemini aşağıdakı ünsürləri nəzərə almaqla hazırlamağı təklif etdilər:

1. Sanitar gigiyenik şəraiti;
2. Ərzaq məhsullarının istehlakı;
3. Təhsil (o cümlədən savadlılıq və texniki peşə);
4. Əmək şəraiti;
5. Məşğuliyyət;
6. Cəmi istehlak və yığılma;
7. Nəqliyyat vasitələri;
8. Mənzil şəraiti (o cümlədən mənzilin abadlığı);
9. Geyim;
10. İstirahətin təşkili;
11. Sosial təminat;
12. İnsan azadlığı.

Sosial statistika üzrə işçi qrup yuxarıdakı sxemdəki 4-cü və 5-ci mövqeləri birləşdirdi. 6-cı və 7-ci mövqeləri isə ixtisar etdi. Beləliklə, həyat səviyyəsini səciyyələndirmək üçün sanitar şəraiti, ərzaq məhsullarının istehlakını, təhsili, məşğulluğu və insan azadlığını əsas şərt kimi götürülməsini tövsiyə etdi. Bundan başqa, yuxarıdakı siyahıya “əsas informasiya” bölgüsünü əlavə etdilər. Bu bölməyə əhali və işçi qüvvəsi, gəlirlər və xərclər, nəqliyyat və informasiya mövqeləri daxil edildi. Bu şərtlərin hər biri həyat səviyyəsi ilə əlaqədar olsa da, ona təsir dərəcələri eyni deyildir. Mənzil şəraiti, istehlak və s. həyat səviyyəsini bilavasitə ifadə edən, bütövlükdə cəmiyyətin üzvlərinin və ya onun ayrı-ayrı sektorlarının gəlirləri və məsrəfləri isə bütün əhaliyə aid olduğu üçün həyat səviyyəsini dolaylı əks etdirən şərtlərdir. BMT ekspertləri həyat səviyyəsini əks etdirən geniş göstəricilər sistemi müəyyənləşdirsə də, beynəlxalq miqyasda həyat səviyyəsinin bütün tərəflərini özündə birləşdirən ümumiləşdirici göstəricinin hələlik olmamasını etiraf etdilər. Ekspertlərin fikrincə, belə vahid ümumiləşdirici göstəricinin olmaması beynəlxalq müqayisə baxımından da arzu edilməzdir. BMT-nin statistika komissiyası da təqribən eyni nəticəyə gəldi. Komissiyanın fikrincə, həyat səviyyəsinə dair BMT çərçivəsində hər il məruzə hazırlamaq mümkün deyildir. Ekspertlər Komitəsi həyat səviyyəsini əks etdirən sintetik göstərici kimi, milli gəlir (xüsusilə əhalinin hər nəfərinə düşən milli gəlir) və qarşıdakı ömrün orta müddəti göstəricisindən istifadə etməyi təklif etdi. Lakin sonradan sosial statistika qrupu keçmiş SSRİ-dən olan ekspertlərin etirazına baxmayaraq, milli gəliri əsas göstəricilər sırasından çıxardı və onun yerinə bir sıra xüsusi göstəricilər əlavə etdi. Sosial statistika öz qərarlarını dünyanın müxtəlif ölkələrində milli gəlirin hesablanması metodu, onun tərkibində və bölüşdürülməsində müxtəlifliyin olması ilə əlaqələndirdi. BMT ekspertləri həyat səviyyəsini öyrənmək üçün aşağıdakı göstəricilər kompleksindən istifadə etməyi tövsiyə etdilər:

a) Demografik şərait və əhalinin həyat səviyyəsi göstəriciləri: ömrün orta müddəti, uşaq ölümü, əhalinin xəstəxana çarpayıları ilə təmin olunması, tibbi yardımın səviyyəsi (hər min nəfərə düşən həkimlərin sayı);

b) Əmək şəraiti ilə əlaqədar göstəricilər: fəhlə və qulluqçuların nominal və real əmək haqqı, iş günü və iş həftəsinin müddəti və onların işə götürülməsi üçün minimum yaş həddi. Yuxarıda verilən sxem əhalinin həyat səviyyəsindən daha çox onun həyat tərzini əks etdirirdi [5, 35].

Əhalinin həyat səviyyəsinin göstəriciləri sistemində əhali tərəfindən maddi nemət və xidmətlərin istehlakı göstəriciləri mərkəzi yerlərdən birini tutur. Əhalinin istehlak fondunun kəmiyyət və strukturunun dəyişməsi ölkənin iqtisadi inkişafındakı təmayülü əyani şəkildə əks etdirir. Maddi nemət və xidmətlərin əhali tərəfindən istehlakının ümumi fondu aşağıdakıların cəmlənməsi yolu ilə hesablanır.

- 1) əhali tərəfindən maddi nemətlərin şəxsi istehlakı;
- 2) əhali tərəfindən pullu xidmətlərin istehlakı;
- 3) əhali tərəfindən pulsuz xidmətlərin istehlakı.

Əhali tərəfindən istehlak olunan maddi nemətlər öz tərkibinə görə ərzaq məhsullarından (qida məsulları, içkilər), qeyri- ərzaq məhsullarından (geyim, ayaqqabı, mebel, mədəni mallar), eləcə də yanacaq, elektrik enerjisi, su və qaza olan məişət ehtiyaclarına çəkilən xərclərdən ibarətdir. Maddi nemətlərin istehlakı göstəriciləri dəyər və natural ifadələrlə təyin oluna bilər. Belə ki, ümumi göstəricilərdən biri olan maddi nemət və xidmətlərin əhali tərəfindən istehlakın ümumi həcm göstəricisi həm bütövlükdə əhali üzrə, həm də adambaşına dəyərlə ifadəsində hesablanır. Qida məhsullarının istehlakı şəxsi istehlakın ümumi həcmnin yarıya qədərini təşkil edir. Ailə büdcəsində qida məhsullarına çəkilən xərcin faizində azalma təmayülü hiss olunsada, yuxarı səviyyədə qalmaqda davam edir. Qida məhsullarının istehlakı göstəriciləri əhali üzrə adambaşına hesablanır (bir qayda olaraq, illik). Burada natural ölçü vahidləri istifadə olunur.

Qida məhsulları 10 əsas qrupa ayrılır ki, bunların da istehlakı il ərzində əhali üzrə adambaşına hesablanır: ət və ət məhsulları; süd və süd məhsulları; yumurta; balıq və balıq məhsulları; şəkər və bitki yağı; kartof; tərəvəz və bostan məhsulları; meyvələr və giləmeyvələr (şərab emalını çıxmaqla); çörək və çörək məhsulları. Qida məhsullarının orta adambaşına istehlakı göstəricisinin xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki,

ayrı-ayrı ərazi vahidləri üzrə bu məhsulların müqayisə olunması zamanı istehlakçıların cins-yaş tərkibini, eləcə də onların fəaliyyət növünü nəzərə almaq lazımdır. Buna görə də həmin xüsusiyyətləri nəzərə almaq üçün statistika, istehlak əmsallarından istifadə etməklə, mexanikləşdirilmiş işlə məşğul olan yuxarı yaş həddində kişi cinsindən olan şəxsin istehlakını əsas götürməklə, istehlak göstəricilərini şərti istehlak vahidinə çevirir. Mövcud istehlak əmsalları şkalası uşaqların istehlakı üzrə 6 əmsalı (1 yaşa qədər - 0.5; 1-dən 3 yaşadək - 0.5; 5-dən 7 yaşadək - 0.6; 7- dən 11 yaşadək - 0.8; 11-dən 14 yaşadək - 0.95; 14-dən 18 yaşadək – 0.98 istehlak vahidləri), eləcə də böyüklər üçün cins, yaş və fəaliyyət növündən asılı olaraq dörd əmsalı (I qrup – 0.9; II qrup - 1.0; III qrup - 1.1; IV qrup 1.2 şərti istehlak vahidinə nəzərən) özündə birləşdirir. Belə ki, dörd nəfərdən ibarət ailə (ata, ana, 6 və 13 yaşadək iki uşaq) 3.2 istehlak vahidi təşkil edir. Oksford şkalası üzrə belə ailə 2.7 istehlak vahidi ilə qiymətləndirilir (ailənin birinci üzvü 1 qəbul olunur, ikinci və sonra gələn yuxarı yaş həddində olanlar 0.7 vahidi ilə qiymətləndirilir, hər uşaq isə 0.5 istehlak vahidinə bərabər götürülür).

Tələbin ödənilməsi əmsalı istehlakın faktiki səviyyəsinin ($P_{fakt.}$) elmi əsaslandırılmış normaya, yəni istehlakın rasional normasına ($P_{ras.}$) nisbəti ilə hesablanır:

$$K_{t.ö} = \frac{P_{fakt.}}{P_{ras.}}$$

Qida məhsullarına əhalinin tələbatının ödənilməsi təkcə istehlak olunmuş ayrı-ayrı məhsulların kəmiyyəti ilə deyil, həmçinin qidanın sutkalıq rasionunun kalorilik və qidalılıq göstəriciləri ilə xarakterizə oluna bilər. Maddi nemətlərin istehlakı səviyyəsinə faktorların təsir dərəcəsini müəyyən etmək üçün reqressiya-korrelyasiya təhlili, müxtəlif faktorlardan asılı olaraq istehlakın empirik və nəzəri elastiklik əmsalları tətbiq olunur. Faktiki məlumatlar üzrə maddi nemətlərin istehlakının empirik elastiklik əmsalının hesablanması aşağıdakı kimidir:

$$K_e = \frac{\Delta x}{\Delta y} \cdot \frac{y}{x} = \frac{\Delta x}{x} : \frac{\Delta y}{y}$$

Burada, K_e - empirik elastiklik əmsalını;

x – hər nəfərə düşən istehlakı;

y – hər nəfərə düşən gəliri;

Δ_x və Δ_y - bu göstəricilərin uyğun artımını göstərir.

Elastiklik əmsallarının alınan qiymətləri gəlirin 1% artımı zamanı maddi nemətin göstərilən növünün istehlakının neçə faiz artdığını göstərir.

Bütövlükdə əhali üzrə qeyri-ərzaq məhsullarının istehlak elastikliyi qida məhsullarının istehlak elastikliyinə əhəmiyyətli dərəcədə üstələyir. Öz növbəsində qida məhsulları içərisində çörək, kartof istehlakının elastikliyi daha az, pendir, ət, meyvə, heyvan yağının istehlakı elastikliyi isə daha çoxdur. Zəruri ərzaq məhsulları istehlakının faktiki orta adambaşına səviyyəsinin normativlərlə müqayisəsi əhalinin tələbatının ödənilməsi dərəcəsini müəyyən etməyə imkan verir. Bu göstəricilər faktiki səviyyəsinin orta adambaşına normativlərə bölünməsi ilə hesablanır, faizlə yaxud nisbi kəmiyyətlərlə ifadə olunur.

İqtisadiyyatın bazar münasibətlərinə transformasiyası statistika təcrübəsində Milli Hesablar Sisteminin (MHS) tətbiqini zəruri etmişdir ki, bu da əhalinin gəlirlərini xarakterizə edən göstəricilərin mahiyyətinin və onların hesablanması metodikasının əhəmiyyətli şəkildə dəyişməsinə gətirib çıxarmışdır.

Əhalinin həyat səviyyəsini təhlil etmək üçün Milli Hesablar Sistemində ev təsərrüfatlarının sərəncamında qalan ümumi gəlir göstəricisi hesablanır. O, ilkin bölgü (əmək haqqı, qarışıq gəlirlər, mülkiyyətdən gəlirlər), habelə pul formasında gəlirlərin (cari transfertlər) təkrar bölgüsü nəticəsində əldə olunan gəlirlərin cəmidir. İkinciyə pensiya, təqaüd, yardım və s. kimi təkrar bölüşdürücü ödəmələr aid edilir. Bu zaman ev təsərrüfatlarının ödədiyi transfertlər (vergilər, cərimələr, peniyalar, sosial sığortaya ayırmalar və s.) çıxılır. Deməli, sərəncamda qalan gəlirlərə maliyyə vasitələri ilə (kredit, səhmlərin satışı və s.) və əmlakla bağlı əməliyyatlardan (mənzillərin, torpaq sahələrinin və s. satışından daxil olmalar) daxil olmalar aid edilmir.

MHS-nin metodologiyasına uyğun olaraq sərəncamda qalan gəlirlərə həm pul, həm də natural gəlirlər, məsələn şəxsi yardımçı təsərrüfatdan daxil olmalar aid edilir. Bu qeyd edilən sosial transfertləri də (məsələn, büdcə təşkilatları tərəfindən əhaliyə göstərilən pulsuz təhsil, tibbi və digər xidmətlərin dəyəri) əlavə etməklə MHS-də digər bir göstərici də hesablanır. Bu cür düzəliş edilməklə hesablanan göstərici əhalinin həyat səviyyəsini daha tam xarakterizə etməyə imkan verir.

Ev təsərrüfatlarının sərəncamında qalan ümumi gəlirdən istifadəni səciyyələndirmək üçün MHS-də ev təsərrüfatının son istehlak xərcləri və ümumi yığıcı (əmanəti) göstəriciləri hesablanır. Sonuncu, sərəncamda qalan gəlirlə son istehlak xərcləri arasındakı fərq kimi çıxış edir.

Beynəlxalq statistika təcrübəsində makroiqtisadi göstərici kimi ev təsərrüfatı sektorunun yığıcı norması göstəricisindən geniş istifadə edilir. Bu, əmanətin (yığıcı) məbləğinin sərəncamda qalan ümumi gəlirə nisbəti kimi hesablanır. Əhalinin yığıcı meyllilik göstəricisinə təsir edən amillərin öyrənilməsi statistikanın mühüm vəzifələrindən biridir ki, bunun da investisiya, gəlirlərin təkrar bölgüsü və s. məqsədlə əhalinin sərbəst vəsaitlərinin cəlb edilməsi ilə məşğul olan dövlət idarəetmə orqanları üçün böyük praktiki əhəmiyyəti vardır.

MHS-də maddəli işçilərin əmək haqqı əhalinin əsas gəlirlərindən biridir və iş - verənlərin maddəli işçilərə pul və natural formada ödədiyi haqdan və sosial sığorta fondlarından ayırmalardan ibarətdir.

Ümumiyyətlə, MHS-nin yeni versiyasında gəlirlərin göstəricilər sistemi bölgü prosesinin müxtəlif qarşılıqlı əlaqədə olan mərhələlərini və tərəflərini xarakterizə edir. Bu sistem aşağıdakı göstəriciləri əhatə edir:

- ilkin gəlirlər;
- pul formasında cari transfertlər;
- sərəncamda qalan gəlirlər;
- natural formada cari sosial transfertlər;

- milli gəlir;
- sərəncamda qalan milli gəlir.

İlkin gəlirlər əlavə dəyərin ilkin bölgüsü qaydasında təsərrüfat subyektlərinə daxil olan gəlirlərdir: əmək haqqı, mənfəət, qarışıq gəlir, mülkiyyətdən gəlirlər; istehsala və idxala vergilər. Sonuncu, ilkin bölgü qaydasında dövlət idarəetmə orqanlarına daxil olanları xarakterizə edir. Ölkənin təsərrüfat subyektlərinə (rezidentlərinə) ilkin gəlirlər həm ölkədə, həm də başqa ölkədə yaradılan əlavə dəyərdən daxil olur. Ölkədə yaradılan əlavə dəyərin bir hissəsi qeyri-rezidentlərə onların ölkənin ÜDM-nin istehsalında iştirakına görə (ilk növbədə əmək haqqı və mülkiyyətdən gəlirlər formasında) ödənilir.

Pul formasında cari transfertlər sosial ehtiyaclara, sığorta pulu və ödəmələrinə dövlət büdcəsindən ödəmələr, gəlirlər və mülkiyyətə cari vergilər şəklində həyata keçirilən cari xarakterli təkrar bölüşdürücü ödəmələr və daxilolmalardır. İlkin gəlirlərin və cari transfertlərin məbləği iqtisadiyyatın hər bir sektoru üçün son nəticədə istehlak və yığım xərclərinə yönəldilən sərəncamda qalan gəlirləri formalaşdırır [26, 34].

Bölgü prosesi yalnız pul formasında deyil, həm də pulsuz sosial-mədəni xidmətlərin (səhiyyə, təhsil, mədəniyyət və s. sahəsində qeyri-bazar xidmətləri) göstərilməsinin köməyi ilə də həyata keçirilir. MHS-də bu axınların səciyyəsi üçün natural formada sosial transfertlər göstəricisindən istifadə edilir. Onlar ev təsərrüfatlarına dövlət idarəetmə orqanlarından və ev təsərrüfatlarında xidmət edən qeyri-kommersiya təşkilatlarından daxil olur.

MHS-də son istehlakın iki konsepsiyasını bir-birindən fərqləndirirlər. Bunlardan bir son istehlak xərcləri, digəri isə faktiki son istehlak xərcləridir. Bu qruplaşdırma son istehlak xərclərini maliyyələşdirən və bu xərclərdən fayda əldə edən iqtisadi vahidləri fərqləndirmək üçün mühümdür. Məsələn, sosial-mədəni xarakterli pulsuz xidmət xərclərini dövlət idarəetmə orqanları həyata keçirir. Lakin bu xərclərdən faydanı ev təsərrüfatı əldə edir. Ev təsərrüfatının faktiki son istehlakı onların son

istehlak xərclərindən natural formada sosial transfertlərin, yəni dövlət idarələrinin və qeyri-kommersiya təşkilatlarının göstərdiyi pulsuz sosial xidmətlərin kəmiyyəti qədər çoxdur.

MHS-nin mühüm göstəricilərindən biri Milli Gəlirdir. O, həm ümumi, həm də təmiz əsasda, yəni əsas kapitalın istehlakını çıxmamış və çıxandan sonra hesablanıla bilər. Milli Gəlir bu və ya digər dövr ərzində bazar qiymətlərində ölkənin rezidentlərinin əldə etdiyi ilkin gəlirlərin cəmidir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bəzən bir sıra xüsusi ədəbiyyatlarda Ümumi Daxili Məhsulla Milli Gəlir anlayışını bir-biri ilə səhvən qarışdırırlar. Lakin MHS-nin bu iki mühüm göstəricisinin həm kəmiyyətcə, həm də keyfiyyətdə fərqi vardır. Keyfiyyət baxımından prinsip etibarilə fərq ondan ibarətdir ki, Ümumi Daxili Məhsul ölkə rezidentlərinin istehsal etdiyi mal və xidmətlər axınıdır, Milli Gəlir isə ölkənin rezidentlərinin əldə etdiyi ilkin gəlirlərin axınıdır. Kəmiyyət baxımından Milli Gəlir (ümumi yaxud xalis) daxili məhsuldan xaricdən əldə edilmiş ilkin gəlirlə fərqlənir. Bir qayda olaraq iqtisadi cəhətdən inkişaf etməkdə olan ölkələrdə ümumi milli gəlir onların ümumi daxili məhsulundan çox, inkişaf etmiş ölkələrdə isə əksinə ümumi daxili məhsul onların ümumi milli gəlirindən çoxdur.

Əgər milli gəlirə xaricdən əldə edilmiş cari transfertlərin saldosunu əlavə etsək MHS-də gəlirlərin mühüm göstəricisini - sərəncamda qalan milli gəliri alırıq. O, ümumi və xalis şəkildə hesablanıla bilər. Sərəncamda qalan ümumi gəlir Son Milli İstehlaka və Milli Yığıma yönəldilir.

Gəlirlər iqtisadi dövriyyədə çevik hərəkət edir. Vəsaitlər daim tədavüldə olur, onlarla hansısa mal -material qiymətlilər əldə edilir, onlar ödəmələrdə iştirak edir, aktivlərə çevrilir. Gəlirlər fəaliyyət silsiləsini əlaqələndirən mühüm vasitədir, məqsəddir və ona görə də onları çox vaxt obrazlı şəkildə desək iqtisadiyyatın «oksigeni» adlandırırlar. Hər bir iqtisadi vahidin istehsal prosesində yaratdığı ümumi əlavə dəyərdən formalaşan gəlirlər istehsal prosesində hər bir iştirakçının fəaliyyətinə iqtisadi məqsədəuyğunluq verir.

Dövriyyə prosesində gəlirlər formalaşma, bölgü, təkrar bölgü, istifadə və yığım kimi ardıcıl mərhələlərdən keçir. Bu mərhələlərə uyğun olaraq təkrar istehsal tsiklində gəlirlərin hərəkəti bu proseslərin və onların nəticələrinin səciyyəsi üçün gəlirlərin yaranması, gəlirlərin ilkin bölgüsü, təkrar bölgüsü və son istifadəsinin ümumi hesabları işlənib hazırlanır. Onlarda yuxarıda qeyd edilən gəlir göstəricilərinin formalaşmasının bütün prosesləri əks olunur .

Gəlirlər hesabı MHS-nin mühüm hesabıdır. Məhz onlar gəlirlərin formalaşması ilə məhsul və xidmətlər istehsalının nəticələrini, maliyyə aktiv və passivlərinin dəyişməsinə, milli sərvətin yığımını əlaqələndirir.

Baş verən real proseslərə və onların hərəkətinə uyğun olaraq, hesabların üç qrupa bölünməsi (gəlirlərin ilkin bölgüsü, təkrar bölgüsü və istifadəsi) bu proseslərin həm institusional sektorlar, həm də bütövlükdə iqtisadiyyat üzrə təhlilini təmin edir və hər bir sektorda gəlirlərin formalaşması və hərəkəti xüsusiyyətlərini aşkar etməyə imkan verir.

Gəlirlərin birinci qrup hesablarının vəzifəsi istehsalla bağlı bütün gəlirləri müəyyənləşdirməkdir. Gəlirlərin formalaşması hesabında əmək gəlirlərinin quruluşu, vergi yükü və faktor gəlirləri (mənfəət və qarışıq gəlirlər) əks olunur.

İlkin gəlirlərin bölgüsü hesabı (ikinci qrup hesablar) yerdə qalan faktor gəlirlərin formalaşmasını əks etdirir: mülkiyyətdən gəlirlər (faizlər, dividendlər, renta, bölüşdürülməyən mənfəət). Gəlirlərin ilkin bölgüsü hesabının balanslaşdırıcı maddəsi ilkin gəlirlərin saldosudur. Bu institusional sektorlar üzrə istehsal faktorlarına müvafiq olaraq əlavə dəyərin bölgüsünü xarakterizə edir. İlkin gəlirlər öz saldosunu «Yerdə qalan dünya» sektorundan formalaşdırır.

Gəlirlərin təkrar bölgüsü hesabı müxtəlif transfertlərin təsiri altında ilkin gəlirlərin saldosunun necə dəyişdiyini, dövlətin cari sosial-iqtisadi siyasətinə uyğun olaraq gəlirlərin təkrar bölgüsünün necə baş verdiyini göstərir. Hesabın sonunda istehlak və yığım məqsədləri üçün istifadə edilən sərəncamda qalan gəlirlər əks olunur.

Natural formada sosial transfertlərin təkrar bölgüsünə düzəlişlər üçün fərdi ev təsərrüfatının xeyrinə dövlət idarəetmə orqanlarının və qeyri-kommersiya təşkilatlarının həyata keçirdiyi xərcləri aşkar etməyə imkan verən subhesablar təşkil edilir. Sərəncamda qalan gəlirlərə bu düzəlişlər natural formada gəlirlərin təkrar bölgüsü hesabında əks etdirilir.

Gəlirlərin istifadəsi hesabında ev təsərrüfatlarının, ümumi dövlət idarələrinin və ev təsərrüfatlarına xidmət edən qeyri - kommersiya təşkilatlarının tələbatlarının təmin edilməsinə, habelə onların yığımına gəlirlərin son istehlakı əks etdirilir.

Deməli, «ev təsərrüfatı», «ümumi dövlət idarələri» və «ev təsərrüfatına xidmət edən qeyri-kommersiya təşkilatları» sektorunda sərəncamda qalan gəlirlər son istehlaka və yığma istifadə olunur. Qalan sektorlarda sərəncamda qalan gəlir əmanətə (yığma) bərabərdir.

Gəlirlərdən istifadə hesabının göstəricilərinin iqtisadiyyatın inkişafının təhlilində, ictimai istehsalın səmərəliliyinin, istehlakla yığım arasındakı nisbətənin qiymətləndirilməsində böyük əhəmiyyəti vardır və ümumiyyətlə o, iqtisadiyyatın fəaliyyət nəticələrinin əsas iqtisadi göstəricilərinə aid edilir [25, 26].

Əhalinin gəlirlərinin həcmi ölkə vətəndaşlarının həyatının bütün tərəflərini xarakterizə edir. Əhalinin varlılıq və kasıblıq səviyyəsindən əhalinin hər nəfərinə qida məhsullarının real istehlakından, ticarətin bütün formaları üzrə satışın həcmi, pullu xidmətlərin bütün növünün (məişət, nəqliyyat, mənzil-kommunal və s.) həcmi, sənaye və kənd təsərrüfatı istehsalının həcmi asılıdır. Nəhayət, gəlirlərin səviyyəsindən yaşayış şəraiti (ilk növbədə əhalinin hər nəfərinə yaxud bir ailəyə düşən yaşayış sahəsi) keyfiyyətli və səviyyəli təhsil və mədəniyyət, kitabxanaya, muzeyə, təşkil olunmuş istirahət və idman xidmətlərindən istifadəyə tələb kimi sosial nemətlərlə əhalinin təmin edilməsi səviyyəsi asılıdır.

Məlumdur ki, bazar iqtisadiyyatı şəraitində sosial ədalətlik anlayışı yoxdur. Bu da onun xarakterindən irəli gəlir. Odur ki, gəlirlərin və əmək haqqının dövlət tərəfindən tənzimlənməsi yalnız bazar iqtisadiyyatının çatışmazlığının aradan

qaldırılmasına istiqamətlənməlidir. Deməli, gəlirlər ədalətli bölünür. Cəmiyyətin sabitliyinin əsası olan gəlirlərin kəmiyyəti ilə gəlir əldə edənlərin sayının nisbəti qaydaları fəaliyyət göstərməlidir. Çoxlu sayda insanların aşağı gəlirlərini bölərkən gözlənilənməyən sosial dəyişikliklər mümkündür. Eyni zamanda az saylı insanların yüksək gəlirlərinin bölgüsü sabitliyin əsasıdır. Buradan, əldə edilən gəlirlərin həcmi və rifahın yüksək səviyyəsi ilə sosial sabitliyə nail olunur. Cəmiyyətin harmoniyasına nail olmaq üçün varlılar öz gəlirlərinin bir hissəsinin təkrar bölgüsü zəruriliyi ilə barışmalıdır. Bununla yanaşı yüksək gəlir əldə etmək üçün yaxşı imkanların yaradıldığı şərti də nəzərdə qaçırılmamalıdır.

Sosial yönümlü bazar iqtisadiyyatı əldə etdiyi gəlirlərin səviyyəsinə görə «orta sinifə» aid edilən və cəmiyyətin siyasi sabitliyinin təminatçısı, sosial dayağı kimi çıxış edən geniş təbəqələrin formalaşması üçün əlverişli şərait yaradır. Deməli, əhalinin gəlirləri və əmlakı üzrə bir-birindən fərqlənməsi bazar iqtisadiyyatının sosial hadisələrindən biridir. Belə şəraitdə statistikanın qarşısında duran əsas vəzifələrdən biri pul gəlirləri üzrə əhalinin sosial-iqtisadi diferensiasiyasını öyrənməkdir. Belə təhlilin mühüm vasitələrindən biri əhalinin ayrı-ayrı qruplarının rifahının müqayisəli qiymətləndirilməsini həyata keçirməyə imkan verən hər nəfərə düşən pul gəlirlərinin səviyyəsinə görə statistik bölgü sırasını qurmaqdır. Əhalinin gəlirlərinin diferensiasiyasını səciyyələndirmək üçün statistika təcrübəsində bir sıra analitik-statistik göstəricilər (modal gəlir, medianə və orta gəlir) hesablanır və təhlil edilir.

İqtisadi inkişaf səviyyəsindən və siyasi quruluşun formasından asılı olmayaraq kasıblıq bütün cəmiyyətlərə xas olan hadisədir. Müasir dövrdə statistikanın qarşısında duran əsas vəzifələrdən biri əhalinin yoxsulluğunun səviyyə və dinamikasını, onun miqyasını dərin və hərtərəfli statistik öyrənməkdir.

İqtisadiyyat və statistika ədəbiyyatlarında kasıblığı qiymətləndirmək üçün müxtəlif yanaşmalardan istifadə edilir. Bir çox tədqiqatçılar hesab edirlər ki, gəlirləri yoxsulluq həddindən aşağı olanlar kasıblara aid edilir. Bu zaman kasıblığın həddi maddi nemət və xidmətlərin istehlakının minimal norması əsasında hesablanmış gəlirlərin müəyyən obyektiv kəmiyyətidir. Deməli, kasıblığın səviyyəsini və həddini

statistik öyrənərkən ilk növbədə istehlakın yol verilən səviyyəsini təmin edən gəlirlərin həddi müəyyən edilir. Qeyd edilənlərdən aydın olur ki, orta illik, aylıq və gündüzlük gəliri müəyyən həddən aşağı olan istənilən şəxs yoxsul hesab edilir. Məlumat üçün deyək ki, bir çox ölkələrdə bu hədd orta mediana gəlirin hissəsi kimi müəyyən edilir.

Həyat səviyyəsinin beynəlxalq standartları Beynəlxalq Əmək Təşkilatının (BƏT) «Sosial siyasətin əsas məqsədləri və normaları haqqında» 117 sayılı konvensiyasında göstərilir. BƏT-nin bu sənədində insanlığın nail olunduğu rifah səviyyəsi qeyd edilir və müasir insanın hansı həyat səviyyəsi hüququna malik olduğu sualına cavab verilir. Bu suala hər bir ölkə öz iqtisadiyyatının vəziyyətinə və sosial qanunvericiliyinin inkişaf səviyyəsinə uyğun olaraq cavab verir .

Yoxsulluğun həddi kimi yaşayış minimumu hesablanır. Bunun üçün aşağıdakı anlayışların izahı zəruridir:

1. Minimum istehlak səbəti. Bu, insanın sağlamlığını saxlamaq və onun həyat fəaliyyətini təmin etmək üçün zəruri olan qida məhsullarının, qeyri-ərzaq mal və xidmətlərin minimal dəstidir.

2. Ailə - qohumluq yaxud birgə yaşayış xüsusiyyətləri və birgə təsərrüfatın aparılması ilə bağlı şəxslərdir.

3. Əhalinin əsas sosial-demoqrafik qrupları (əmək qabiliyyətli əhali, pensiyaçılar, uşaqlar).

Yaşayış (fizioloji) minimumu dedikdə - yalnız müəyyən vaxta insanın sağlamlığının və onun həyat fəaliyyətinin saxlanması üçün zəruri olan mal və xidmətlərin minimal dəstinin və məcburi ödəmə və yığımların dəyəri başa düşülür. İstehlakın həyatı zəruri üsürlərinə yalnız qida deyil, sanitariya və gigiyenanın ən zəruri əşyalarına, dərman, kommunal xidmətləri xərcləri və digər məcburi ödəmələr də daxil edilir.

Yoxsulluq gəlirlərin bölgüsündəki qeyri-bərabərliyin mühüm xarakteristikasından biridir. Yoxsulluğun səviyyəsi - əhalinin ümumi sayında gəlirləri yaşayış minimumundan aşağı olan əhalinin xüsusi çəkisidir və o, ölkənin sosial-iqtisadi vəziyyətinin informativ göstəricisi kimi çıxış edir. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində

yaşayış minimumundan sosial siyasəti işləyib hazırlayarkən və həyata keçirərkən, ölkə səviyyəsində minimum əmək haqqının, pensiyanın, təqaüdlərin, yardımların və digər sosial ödəmələrin minimal həcmi əsaslaşdırarkən, büdcəni formalaşdırarkən əhalinin həyat səviyyəsini qiymətləndirilməsi meyarı kimi istifadə edilir. Bu zaman minimum istehlak səbəti və yaşayış minimumunun hesablanması həm bütün əhali üzrə, həm də əsas sosial-demoqrafik qruplar üzrə həyata keçirilir [7, 32].

Ailənin (yaxud tək yaşayan vətəndaşın) dövlətdən sosial kömək almaq hüququ vardır və əgər onun hər nəfərinə orta gəliri müəyyən olunmuş yaşayış minimumundan aşağıdırsa o, aztəminatlı hesab edilir.

Bir qayda olaraq statistika təcrübəsində dövlətin əhaliyə göstərdiyi sosial təminatların həcmi nisbəti əmsalla ifadə olunur. Bu sosial təminatın bütün növləri ilə əhalinin sosial-demoqrafik qrupları üçün müəyyən olunmuş yaşayış minimumu arasındakı nisbətdir. Yaşayış minimumu metodundan istifadə edərək yoxsulluğun qiymətləndirilməsi ev təsərrüfatının hər bir üzvünün yaşayış minimumunun həcmi nəzərə alınmaqla bütövlükdə yoxsulluğun həddini təşkil etməyə imkan verir.

Yaşayış minimumunun əsasını istehlakın minimal norması üzrə qida məhsullarının natural dəsti, kaloriliyinin və yeyinti məhsullarının kimyəvi tərkibinin tarazlığı təşkil edir.

Bütövlükdə ev təsərrüfatı üzrə yaşayış minimumunun ərzaq hissəsinin kəmiyyəti onun üzvlərinin sayından, cinsindən və yaşından asılı olaraq müəyyən edilir. Minimum ərzaq səbətinin dəyəri müəyyənləşdirildikdən sonra ona qeyri-ərzaq mallarına xərcin, pullu xidmətlərin və vergi ödəmələrinin, üzvlük haqlarının məbləği əlavə edilir.

Yaşayış minimumunun kəmiyyətindən əhalinin sosial qeyri-bərabərliyinin dərəcəsini xarakterizə edən meyar kimi istifadə edilir. Adətən hər nəfərə düşən gəliri yaşayış minimumundan aşağı olan ev təsərrüfatı qrupları müəyyən edilir.

Bir qayda olaraq şəxslərin, yaxud ev təsərrüfatı qruplarının yoxsulluq vəziyyətində olanlara aid edilməsinin meyarı kimi hər nəfərə düşən gəlirlərin səviyyəsini yaşayış minimumunun kəmiyyətindən iki dəfə, yaxud çox aşağı

olmasından və ya qida məhsullarının istehlakı kaloriliyinin elmi cəhətdən əsaslandırılmış fizioloji normadan aşağı olmasından istifadə edilir.

Digər metodikaya uyğun olaraq kasıb qrupa gəlirləri əhalinin qalan qrupunun gəlirindən aşağı olanlar aid edilir. Kasıblığın qiymətləndirilməsinin bu metodu bütün əhalinin orta gəlir göstəricisinə müəyyən nisbətdə maddi çatışmazlığın müəyyənləşdirilmiş həddinə əsaslanır. Bu halda kasıblara gəlirləri mediana gəlirdən aşağı olanlar aid edilir.

Kasıblığın qiymətləndirilməsinin digər metodu statistik qiymətləndirmədən istifadəyə əsaslanır. Bu zaman kasıblığın meyarı kimi ailənin gəlirində (xərcində) qida məhsullarına xərclərin xüsusi çəkisi tətbiq edilir. Əgər əhalinin, yaxud ev təsərrüfatının gəlirində qida məhsullarının alınmasına xərclərin xüsusi çəkisi olduqca böyükdürsə onda ailə kasıb qrupa aid edilir.

Bəzən tədqiqatçılar yoxsulluğu qiymətləndirmək üçün kriteriya kimi qida məhsullarının istehlak səviyyəsindən istifadə edirlər. Bu zaman ərzaq istehlakı, bir qayda olaraq gündə hər nəfər hesabı ilə məhsul istehsalının kaloriliyi vasitəsilə qiymətləndirilir və fizioloji normativlərlə müqayisə edilir. Təbii ki, normativlər əhalinin müxtəlif cins-yaş qrupları üçün fərqləndirilir və əhalinin yaşadığı təbii-iqlim şəraiti nəzərə alınır. Kasıblığı təhlil edərkən qida kaloriliyinin hesablanması yeyinti məhsullarının tərkibinin qiymətləndirilməsi ilə də tamamlana bilər.

Qeyd edilən kasıblıq kriteriyalarını obyektiv hesab etmək olar. Lakin təcrübədə tez-tez kasıbçılığın subyektiv qiymətləndirilməsindən də istifadə edilir. Belə qiymətləndirmələr respondentlərin həyat səviyyəsi haqqındakı fikirlərinə əsaslanır. Bu halda kasıblara maddi vəziyyətləri (gəlirləri, əmlakı) özlərinin tələbatlarını tam həcmdə ödəməyə imkan verməyənlər aid edilir.

Yoxsul əhalinin gəlirləri haqqındakı məlumatlar əsasında yoxsul əhalinin hər nəfərinə düşən gəlir göstəricisi, gəlirin çatışmazlığı, yoxsulluğun dərinliyi və kəskinliyi əmsalları kimi nisbi göstəricilər hesablanır və statistik təhlil edilir.

Yoxsulluğu xarakterizə edən ən ümumi göstərici kasıblıq əmsalı (səviyyəsi) yaxud bütün əhalidə aşağı gəlirli əhalinin xüsusi çəkisidir.

Sosial müdafiə tədbirlərinin dəyərini qiymətləndirərkən praktiki əhəmiyyəti olan digər mühüm kasıblıq göstəricisi yoxsul ailənin gəlirinin çatışmazlığıdır. Bu göstərici kasıblıq həddinə qədər yoxsul ev təsərrüfatının gəlirini yüksəltmək üçün zəruri olan pul vəsaitlərinin həcmi kimi hesablanır. Başqa sözlə desək, gəlirin defisitliyi aztəminatlılığın yaşayış minimumunun kəmiyyətinə qədər çatmayan ümumi gəliri kimi qiymətləndirilir. Gəlirlərin defisitliyi bütün yoxsul ev təsərrüfatı, bir ev təsərrüfatı yaxud əhalinin hər nəfəri üzrə hesablanır.

Müasir şəraitdə kasıblığın səbəblərinə - mizdlu işçilərin ayrı-ayrı kateqoriyalarında əmək haqqının aşağı səviyyəsi; ev təsərrüfatında işləməyənlərin sayının çoxluğu; işsizlik, pensiya, yardım və təqaüdlərin aşağı səviyyəsi aiddir. Bunlara əsaslanaraq kasıblıq statistikasına bu amillərin yoxsulluğun dinamikasına, yayılmasına və dərinliyinə təsirini öyrənir. Yoxsulluğun sosial-iqtisadi tərkibində aşağıdakı göstəricilər qrupu fərqləndirilir: demografik (ev təsərrüfatının orta həcmi; üzvlərinin cins-yaş xarakteristikası ilə tərkibi; ev təsərrüfatı üzvlərinin doğumu, ölümü və xəstəliyi); iqtisadi (gəlirlərin mənbələri və onlardan istifadə olunması, ev təsərrüfatının əmlakı, ev təsərrüfatı üzvlərinin məşğulluğu), sosial (yoxsulluğun səviyyəsi, sosial subsidiyalar, ev təsərrüfatının büdcəsinin defisitliyi, qida məhsullarının istehlakının səviyyəsi və kaloriliyi, yaşayış şəraiti; sosial sahələrin xidmətlərinin istehlakı) göstəricilər.

Qeyd etmək lazımdır ki, yalnız gəlirlərin səviyyəsinin müəyyən edilməsi baxımından kasıblığın qiymətləndirilməsi çox aspektlilik və keyfiyyət xarakteri daşıyan yoxsulluğun həqiqi miqyasını dəqiqliklə qiymətləndirməyə imkan vermir. Başqa sözlə desək, yoxsulluğu yalnız insanın adi maddi tələbatlarının təmin edilməsi səviyyəsi ilə xarakterizə etmək düzgün deyil. Kasıblıq o deməkdir ki, insan yalnız həyat səviyyəsi baxımından layiqli yaşayış şəraitindən və imkanlarından deyil, həm də yaradıcılıq fəaliyyəti, azadlıq və ləyaqətlik kimi aspektlərindən də məhrum olur. Ona görə də son dövrlərdə beynəlxalq təşkilatlar yoxsulluğun səviyyəsini

qiymətləndirərkən qarşıdakı ömür uzunluğu, təhsil səviyyəsi, sağlamlıq, gigiyena kimi göstəricilərə də xüsusi fikir verir [7].

Bu aspektləri nəzərə almaq məqsədilə əhalinin həyat səviyyəsi ilə (sosial problemlərlə) məşğul olan beynəlxalq təşkilatlar bir sıra ümumiləşdirici göstəricilərin (insanın inkişaf indeksi, insanın kasıblıq indeksi) hesablanmasını təklif edirlər.

Beləliklə, araşdırma göstərir ki, bazar münasibətləri şəraitində əhalinin həyat səviyyəsində baş verən mühüm meylləri dərin və hərtərəfli statistik qiymətləndirmək məqsədilə təcrübədə həm ümumiləşdirici, həm də analitik-statistik göstəricilərdən geniş istifadə edilir. Odur ki, əhalinin həyat səviyyəsinin, xüsusilə gəlirlərin yüksəldilməsinə yönəldilən səmərəli tədbirlərin əsas xarakteristikalarını qabaqcadan müəyyənləşdirmək üçün statistik göstəricilərdən kompleks istifadə edilməsi məqsədəuyğundur.

II FƏSİL

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA ƏHALİNİN HƏYAT SƏVİYYƏSİNİN STATİSTİK QİYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

§2.1 Əhalinin həyat səviyyəsinin müasir vəziyyətinin statistik təhlili

Respublikamızda bazar münasibətlərinin daha da inkişafı və dərinləşməsi əhəmiyyətli şəkildə səmərəli dövlət tənzimlənməsini, makroiqtisadi sabitliyi, inflyasiyanın nəzarətə götürülməsini, struktur dəyişiklikləri, işgüzar fəallığın gücləndirilməsini zəruri edir. Bu tədbirlərin təcridən həyata keçirilməsi iqtisadiyyatda bazar fəaliyyəti mexanizminin formalaşmasının obyektiv proseslərini əmələ gətirir ki, bu da səmərəliliyin yüksəldilməsini və sosial yönümlülüyn gücləndirilməsini təmin edən struktur dəyişikliklərə gətirib çıxarır. Bu, sosial - iqtisadi proseslər qarşılıqlı əlaqədədir və bir-birini şərtləndirir. Odur ki, bazar iqtisadiyyatı şəraitində həyat

səviyyəsinin sosial normativləri bazasında qurulan əhalinin sosial müdafiəsi, onun pul gəlirlərinin həcmi, dinamikası və diferensiasiyası, habelə insanın həyat fəaliyyətinin digər şəraiti məsələlərinin statistik öyrənilməsi olduqca zəruridir [2, 7].

Məlumdur ki, iqtisadiyyatda mal və xidmətlərin qiymətlərinin ümumi səviyyəsinin qalxması (yəni inflyasiya prosesinin baş verməsi) ev təsərrüfatı büdcəsinə, onların sərəncamında qalan pul gəlirlərinə, bir sözlə həyat səviyyəsinə əhəmiyyətli təsir göstərir. Məlumdur ki, mal və xidmətlərin istehlak qiymətlərinin artım tempi əhalinin həyat səviyyəsi göstəricilərinin artım tempini qabaqlayarsa onda əldə edilmiş nəticənin heç bir müsbət təsiri olmayacaqdır. Ona görə də dövlətin sosial-iqtisadi və pul-kredit siyasətində inflyasiyanın arzuolunan səviyyədə saxlanılması əsas vəzifə kimi səciyyələndirilir. Rəsmi statistikanın məlumatları ölkədə istehlak mallarının və xidmətlərin qiymətinin sosial-iqtisadi inkişafı stimullaşdıran səviyyəsinin formalaşdırıldığını göstərir. Belə ki, ölkədə istehlak mallarının və xidmətlərin qiymət indeksi 2005-ci ildə 109.6% olmuşdursa 2013-cü ildə bu göstərici 102.4% təşkil etmişdir.

Ölkədə həyata keçirilən sosial-iqtisadi islahatların nəticəsində əhalinin gəlirlərinin həcmində və dinamikasında mühüm artım meylləri müşahidə olunur (cədvəl 2.1).

Cədvəl 2.1

2005-2013-cü illərdə Azərbaycan Respublikasında əhalinin pul gəlirlərinin və inflyasiya səviyyəsini xarakterizə edən göstəricilərin dinamikası [15]

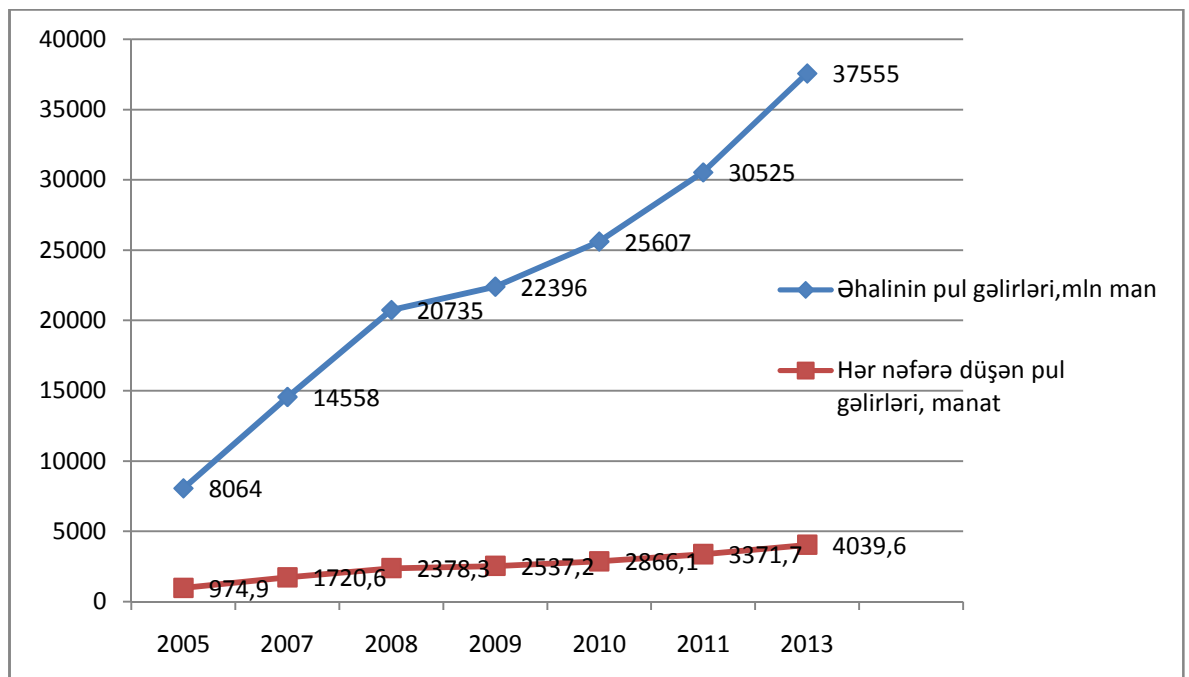
Göstəricilər	2005	2007	2008	2009	2010	2011	2013
Əhalinin pul gəlirləri (mln.manat)	8064	14558	20735	22396	25607	30525	37555
Hər nəfərə düşən pul gəlirləri (manat)	974.9	1720.6	2378.3	2537.2	2866.1	3371.7	4039.6
Orta aylıq əmək haqqı (manat)	123.6	215.8	274.4	298.0	331.5	364.2	425.1
Malların və xidmətlərin istehlak qiymətlərinin toplu indeksi (özündən əvvəlki ilə müqayisədə, %)	109.6	116.7	120.8	101.5	105.7	107.9	102.4
Əhalinin real pul gəlirləri (mln. manat)	7357	12475	17165	22065	24226	28290	36675
Adambaşına düşən real pul gəlirləri (manat)	889.5	1125.8	1968.8	2499.7	2711.5	3124.8	3944.9

Orta aylıq real əmək haqqı (manat)	112.7	137.5	184.9	293.5	313.6	337.5	415.1
------------------------------------	-------	-------	-------	-------	-------	-------	-------

Belə ki, 2005-ci ilə nisbətən 2013-cü ildə əhalinin pul gəlirləri 4.7 dəfə, 2010-ci illə müqayisədə isə 46.7% artmışdır. Təhlil edilən dövrdə adambaşına düşən pul gəlirlərinin həcm və dinamikası da əhəmiyyətli dərəcədə artmışdır. Belə ki, 2005-ci ilə nisbətən 2013-cü ildə əhalinin hər nəfərinə düşən pul gəlirləri 4.1 dəfə, 2010-ci illə müqayisədə isə bu artım 41% təşkil etmişdir.

2005-2013-cü illərdə Azərbaycan Respublikasında əhalinin pul gəlirlərinin dinamikasında müşahidə edilən dəyişikliyi xətti qrafik daha əyani göstərir (şəkil. 2.1).

Qeyd etdiyimiz kimi əhalinin pul gəlirlərinin mühüm tərkib hissələrindən birini əmək haqqı təşkil edir. Düzdür, Azərbaycanda əmək haqqı əhalinin gəlirlərinin aparıcı hissəsini təşkil etməsə də bu göstəricisinin yüksəldilməsi istiqamətində mühüm işlər görülür və ən başlıcası onun artırılmasının real iqtisadi əsası formalaşır.

Şək. 2.1. 2005-2013-cü illərdə Azərbaycan Respublikasında əhalinin pul gəlirlərinin dinamikası.

2005-ci ildə Azərbaycanda orta aylıq əmək haqqı 123.6 manat, 2013-cü ildə isə 425.1 manat və ya 3.4 dəfə çox olmuşdur. 2005-ci ilə nisbətən 2013-cü ildə orta aylıq real əmək haqqı təxminən 3.7 dəfə artmışdır. Göründüyü kimi bu dövrdə inflyasiyanın aşağı səviyyəsinə nail olunması real əmək haqqının alıcılıq qabiliyyətinə müsbət təsir göstərmişdir.

Əhalinin həyat səviyyəsini yüksəltmək, sosial təminatını və müdafiəsini gücləndirmək, həmçinin əmək haqqı sistemində yaranmış uyğunsuzluqları aradan qaldırmaq üçün ölkədə əməyin ödənilməsi sahəsində aparılan islahatlar dövlətin iqtisadi siyasətində əsas yer tutmuş və bu sahədə müntəzəm olaraq məqsədəuyğun iş aparılmışdır.

Statistik məlumatlar 2005-ci illə müqayisədə 2013-cü ildə orta aylıq nominal əmək haqqının həm ölkə üzrə, həm dövlət, həm də qeyri-dövlət sektoru üzrə xeyli artdığını göstərir. Belə ki, 2005-ci illə müqayisədə 2013-cü ildə ölkə üzrə bu artım 3.4 dəfə, dövlət sektoru üzrə 3.9 dəfə, qeyri-dövlət sektoru üzrə 2.8 dəfə artmışdır. Fəaliyyət növləri üzrə də bu cür artım müşahidə olunur. Göründüyü kimi ölkə iqtisadiyyatının və onun regionlarının davamlı surətdə inkişaf etdirilməsi, onun maliyyə imkanlarının, həmçinin əmək haqqının artırılması istiqamətində həyata keçirilən ciddi tədbirlər həm dövlət, həm də qeyri-dövlət sektorunda çalışan işçilərin əmək ödənişinin səviyyə və dinamikasının kəskin artmasına müsbət təsir göstərmişdir.

2013-cü ildə yüksək orta aylıq əmək haqqı ölkə iqtisadiyyatının mədən çıxarma sənayesində (1985.3 manat), peşə, elmi və texniki fəaliyyətdə (1410.7 manat), maliyyə və sığorta fəaliyyətində fəaliyyətində (1075.9 manat), tikinti təşkilatlarında çalışan işçilərə (675.4 manat) məxsus olmuşdur.

2012-ci il üçün yaşayış minimumu ölkə üzrə 108 manat, o cümlədən əmək qabiliyyətli əhali üçün 116 manat, pensiyaçılar üçün 84 manat, uşaqlar üçün 87 manat məbləğində müəyyən olunmuşdur. Bu il üçün ehtiyac meyarının həddi 87 manat müəyyənləşdirilmişdir. Bu göstəricilər 2011-ci il üçün müvafiq olaraq 95 manat, 102 manat, 72 manat, 76 manat və 75 manat müəyyənləşdirilmişdir. Göründüyü kimi

2012-ci ildə yaşayış minimumu orta aylıq əmək haqqının 26%-ə, ehtiyac meyarı isə 21%-ə bərabər olmuşdur.

Minimum əmək haqqının iqtisadi mahiyyəti işçi qüvvəsinin qiymətinin aşağı sərhədini göstərməkdir. Bunun həcmi işçinin ən zəruri tələbatlarını ödəmək üçün kifayət etməlidir. İşçi qüvvəsinin dəyərinin ödənilməsi xərcləri qida, geyim, məişət əşyalarına, habelə mənzilin saxlanmasına, tibbi xidmətə, ümumi və peşəkar təhsilə, həm əmək fəaliyyətində, həm də ondan sonrakı işçinin sosial ehtiyaclarına yönəldilən xərcləri nəzərdə tutur.

Avropa Birliyinin Beynəlxalq Komissiyası minimum əmək haqqının ən ədalətli səviyyəsinin ölkədəki orta aylıq əmək haqqının 68%-nə bərabər olmasını qəbul edir.

Məlumat üçün qeyd edək ki, Şərqi Avropanın bir sıra ölkələrində iqtisadi islahatların həyata keçirildiyi dövrdə əhalinin yoxsulluqdan müdafiəsi məqsədilə minimum əmək haqqından və yaşayış minimumundan istifadə edilmişdir. Bu yolun reallığını və müsbət səmərəsini Çexiyanın təcrübəsi sübut edir. 1991-ci ildə orada yaşayış minimumu haqqında qanun qəbul edilmişdir. Buna müvafiq olaraq minimum əmək haqqı yaşayış minimumundan 10% yüksək, işsizliyə yardım isə onun səviyyəsində müəyyən olunmuşdur.

Həyatın dəyəri artdıqca minimum əmək haqqı da indeksləşdirilmişdir. Hazırda Çexiyada əhalinin 3%-i kasıblıq həddindən aşağı yaşayır, orta gəlir isə 1990-cı ilin səviyyəsinin 80-90%-ni təşkil edir [9, 10, 34, 41].

Onu da qeyd edək ki, Azərbaycan dövləti əhalinin yoxsulluq səviyyəsinin minimuma endirilməsi istiqamətində xeyli müddətdir ki, əsaslandırılmış və beynəlxalq təcrübədə qəbul edilmiş standartlara uyğun olaraq tədbirlər həyata keçirir. Elə bunun nəticəsidir ki, 2005-ci ildə ölkədə yoxsulluq həddi 42.6 manat qəbul edilmişdirsə, 2009-cu ildə 89.5 manat səviyyəsində qərarlaşmışdır. Bununla yanaşı bu dövrdə yoxsul əhalinin xüsusi çəkisi də xeyli azalmışdır. Belə ki, əgər 2004-cü ildə yoxsulluq səviyyəsi 40.2% idisə, 2009-cu ildə 10.9%, 2011-ci ildə isə 7.1% olmuşdur. Bu istiqamətdə daha əsaslandırılmış nəticələr əldə etmək məqsədilə ölkədə istehsal edilmiş milli gəlirin hansı hissəsinin əməyin ödənilməsinə yönəldiyini, onun

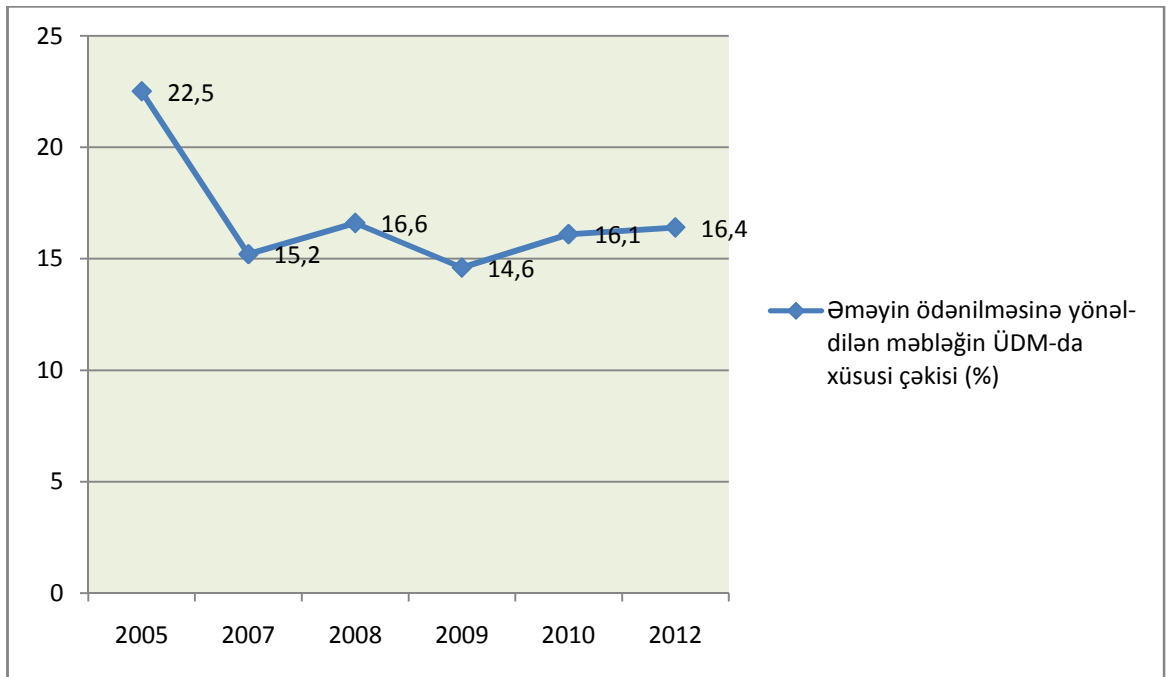
inkişaf meylini və dinamikasını, habelə əhalinin gəlir səviyyəsini xarakterizə edən digər göstəriciləri statistik araşdırmaq zəruridir (cədvəl 2.2).

Cədvəl 2.2.

2005-2010-cu illərdə AR-da ÜƏD-in əməyin ödənilməsinə yönəldilən məbləğinin və əhalinin sərəncamında qalan ümumi gəlirin dinamikası [14]

Göstəricilər	2005	2007	2008	2009	2010	2012
ÜƏD-in əməyin ödənilməsinə yönəldilən məbləği (mln. manat)	2820.5	4308.6	5724.0	6211.8	6820.4	8961.2
Əməyin ödənilməsinin adam-başına düşən məbləği (manat)	327.5	489.5	643.3	681.8	743.5	964.0
Əməyin ödənilməsinə yönəldilən məbləğin ÜDM-da xüsusi çəkisi (%)	22.5	15.2	16.6	14.6	16.1	16.4
Sərəncamda qalan ümumi gəlir (mln. manat)	12116	25455	37358	34021	40811	52051

Milli Hesablar Sisteminin məlumatları 2005-2012-ci illərdə ümumi əlavə dəyərin əməyin ödənilməsinə yönəldilən məbləğinin dinamikasında xeyli dəyişikliklərin baş verdiyini göstərir. Belə ki, 2005-ci ilə nisbətən 2012-ci ildə əməyin ödənilməsinə yönəldilən məbləğ 2.4 dəfə, onun adambaşına düşən məbləği 3.2 dəfə artmışdır. 2005-ci ildə ölkə üzrə əməyin ödənilməsinə yönəldilən hissə ümumi əlavə dəyərin 22.5%-nə, 2012-ci ildə isə 16.4%-ə bərabər olmuşdur. Göstəricilərin dinamikası son illərdə əməyin ödənilməsinə yönəldilən məbləğin ümumi əlavə dəyərdə payının azaldığını göstərir.

Şəkil 2.2. 2005-2012-cu illərdə Azərbaycan Respublikasında əməyin ödənilməsinə yönəldilən məbləğin Ümumi Daxili Məhsulda xüsusi çəkisinin dinamikası.

Beləliklə, araşdırma göstərir ki, əhalinin pul gəlirlərinin dinamikasında xeyli artım vardır. Lakin bunun kontekstində Ümumi Daxili Məhsulun əməyin ödənilməsi şəklində daha az hissəsi əhalinin sərəncamına daxil olur. Rəsmi statistikaya əsasən adambaşına ümumi gəlirlərin səviyyəsi 60 manata qədər olan əhali ümumi əhalinin 68.4%-ə bərabərdir. Digər tərəfdən ölkədə ümumi pensiya alanların sayı 2011-ci ildə 1277.6 min nəfər, o cümlədən yaşa görə 812.8 min, əlilliyə görə 331.6 min, ailə başçısının itirilməsinə görə 133.2 min nəfər olmuş, onlara hesablanan aylıq pensiyaların orta məbləği müvafiq olaraq 145.1 manat, o cümlədən 160.1 manat, 126.1 manat və 101.1 manat təşkil etmişdir. Bu da ölkədə əmək haqqının əhalinin həyat səviyyəsinə əhəmiyyətli təsir göstərdiyini qeyd etməyə əsas vermir.

Ölkə əhalisinin sosial-iqtisadi vəziyyətinin yaxşılaşdırılmasının əsas amillərindən biri də bazar iqtisadiyyatı mexanizmlərinin daha da dərinləşməsi və inkişafıdır. Son illərdə özəl sektorun və sahibkarlığın inkişaf etdirilməsi sahəsində həyata keçirilən ardıcıl işlər nəticəsində əhalinin gəlirlərinin quruluşunda mühüm meyllərin formalaşdığı nəzərə çarpır. Burada müşahidə edilən meyl gəlirlərin quruluşundan sahibkarlıq fəaliyyətindən daxil olmaların xüsusi çəkisinin artmasıdır. 90-cı illərin

əvvəllərində pul gəlirlərinin təxminən 70%-ni əmək haqqı gəlirləri təşkil edirdisə, 2013-cü ildə gəlirlərin 63.5%-i sahibkarlıq fəaliyyətinin hesabına əldə edilmişdir (cədvəl 2.3).

Cədvəl 2.3

2005-2013-cü illərdə Azərbaycan Respublikasında əhalinin gəlirlərinin həcm və quruluşunun dinamikasını xarakterizə edən göstəricilər, mln. manat [13, 14]

Göstəricilər	2005	2008	2010	2011	2013
Gəlirlər-cəmi	8064	20735	25607	30525	37555
İlkin gəlirlər	6394	16979	22126	26862	33985
o cümlədən:					
İşçilərə əmək ödənişləri	2955	5872	7027	8020	9660
Sahibkarlıq fəaliyyətindən gəlirlər	3433	10881	14725	18544	23837
Mülkiyyətdən gələn gəlirlər	6.8	226.5	374,2	298.0	488.3
Alınmış cari və əsaslı transferlər	1669	3756	3480	3663	3570

Ümumi gəlirlərdə xüsusi çəkisi (%)

Gəlirlər –cəmi	100,0	100.0	100.0	100.0	100.0
İlkin gəlirlər	79.3	81.9	86.4	88.0	90.5
o cümlədən:					
İşçilərə əmək ödənişləri	36.6	28.3	27.4	26.3	25.7
Sahibkarlıq fəaliyyətindən gəlirlər	42.6	52.5	57.5	60.6	63.5
Mülkiyyətdən gələn gəlirlər	0.001	1.1	1.5	0.01	1.3
Alınmış cari və əsaslı transferlər	20.7	18.1	13,6	12.0	9.5

Statistik məlumatlardan görünür ki, əhalinin pul gəlirini formalaşdıran bir sıra mənbələrin dinamikasında davamlı artım olmuşdur. Belə ki, sahibkarlıq

fəaliyyətindən gələn gəlirlərin həcmi 2005-ci ilə nisbətən 2013-cü ildə təxminən 6.9 dəfə artmışdır. Bu dövrdə işçilərə əmək ödənişlərinin həcmi təxminən 3.3 dəfə artırılmışdır.

Ümumi pul gəlirlərinin quruluşunda da maraqlı meyllər nəzərə çarpır. Belə ki, əgər 2005-ci ildə sahibkarlıq fəaliyyətindən gəlirlər ilkin gəlirin 42.6%-ni təşkil edirdisə, 2013-cü ildə bu göstərici 63.5%-ə qalxmışdır.

2005-ci ildən başlayaraq əmək haqqının payı isə əksinə aşağı düşmüşdür. Belə ki, 2005-ci ildə əmək haqqının payı 36.6%, 2013-cü ildə 25.7% təşkil etmişdir. 2005-ci ilə nisbətən 2013-cü ildə sosial transfertlərin xüsusi çəkisi 20.7%-dən 9,5%-ə düşmüşdür. Beləliklə, araşdırma göstərir ki, son dövrlərdə əhalinin ümumi gəlirində sahibkarlıq fəaliyyətindən daxil olan gəlirlərin xüsusi çəkisinin kəskin artımı fonunda həyatın sosial standartı kimi çıxış edən əmək haqqının payı xeyli azalmışdır.

Məlumat üçün qeyd edək ki, iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrdə, o cümlədən Yaponiyada əhalinin pul gəlirlərində əmək haqqının xüsusi çəkisi 91%, ABŞ-da 70,8%, İngiltərədə-62,3%, İsveçdə 61,7%, Almaniyada-58,1% təşkil etmişdir. Rusiyada bu göstərici 44,0% olmuşdur.

Ölkənin iqtisadi fəaliyyətinin nəticələrini, onun səmərəliliyini, habelə həyata keçirilən sosial-iqtisadi siyasətin düzgünlüyünün qiymətləndirilməsi məqsədilə Milli Hesablar Sisteminin tətbiqi institusional vahid kimi ev təsərrüfatlarının xüsusi olaraq öyrənilməsini zəruri etmişdir. Odur ki, əhalinin həyat səviyyəsini öyrənmək üçün statistika orqanları ölkəmizdə ev təsərrüfatlarının (ev təsərrüfatlarının sayı bütün iqtisadi zonaları əhatə etməklə 2200-ə çatdırılmışdır) büdcəsini daimi olaraq tədqiq edir.

Tədqiqat ev təsərrüfatı üzvlərinin bilavasitə sorğusu və gündəlik gəlirlər və xərclər barədə yazıların aparılması qaydası ilə keçirilir. Deməli həm mal və xidmətlərin istehsalçısı, həm də fəal istehlakçısı kimi çıxış edən bu institusional vahidlərin iqtisadi davranışı ölkənin ümumi sosial-iqtisadi vəziyyətinə əhəmiyyətli təsir göstərir.

Məlumat üçün qeyd edək ki, 2011-ci ildə istehsal edilmiş 57708 mln. manatlıq Ümumi Daxili Məhsulun 53.4% son istehlak xərcləri, son istehlak xərclərinin 87.3%-ni isə ev təsərrüfatlarının istehlak xərcləri təşkil etmişdir.

4 sayılı cədvəlin məlumatlarından görünür ki, 2005-2013-cü illərdə Azərbaycan Respublikasında ev təsərrüfatlarının adambaşına aylıq pul gəlirlərinin ümumi həcmində artım müşahidə olunmuşdur. Ev təsərrüfatlarının gəlirləri müxtəlif mənbələrdən formalaşır. Ev təsərrüfatlarının adambaşına aylıq pul gəlirlərinin mühüm tərkib hissəsindən biri kimi əmək gəlirləri 2005-ci ilə nisbətən 2013-cü ildə 3.6 dəfə, 2010-cu illə müqayisədə 2013-cü ildə isə 46% artmışdır.

Cədvəl 2.4

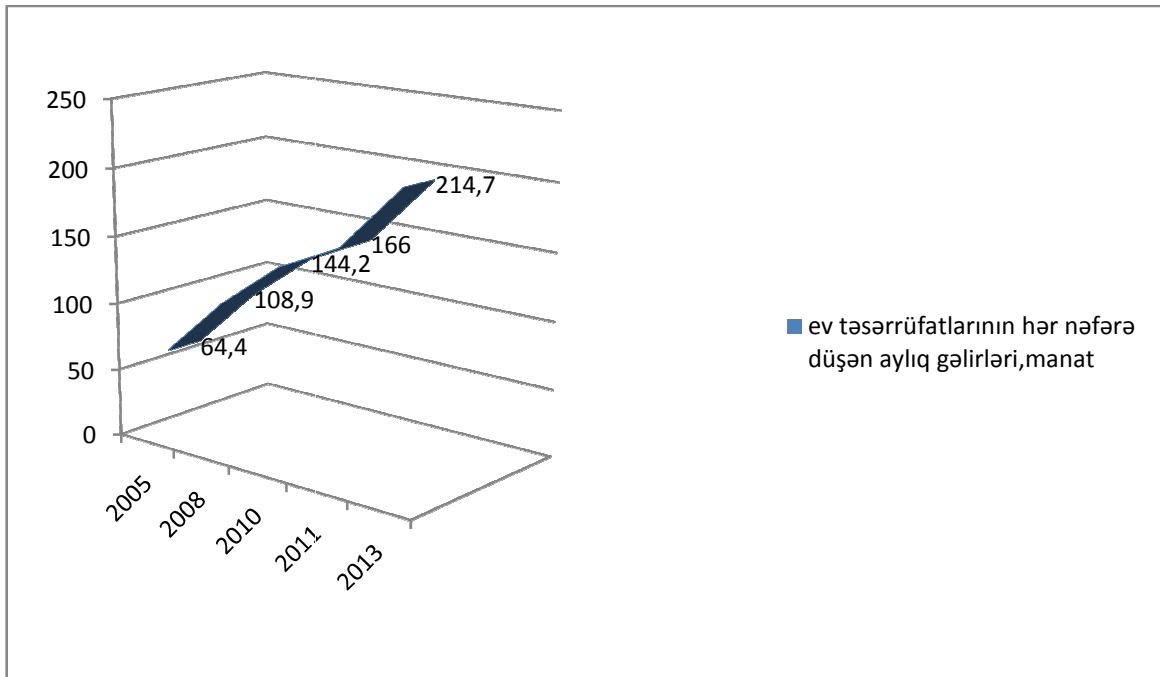
2005-2013-cü illərdə Azərbaycan Respublikasında ev təsərrüfatlarının adambaşına aylıq gəlirləri, manat (ev təsərrüfat büdcəsinin tədqiqatı məlumatı əsasında)

Gəlir mənbələri	2005	2008	2010	2011	2013
cəmi gəlirlər: o cümlədən:	64.4	108.9	144,2	166.0	214.7
Əmək gəlirləri	34.5	61.9	86.3	96.6	125.9
Sosial transfertlər	7.5	17.0	21.8	27.5	34.6
Bütün növ satışdan gəlirlər	12.0	17.2	20.1	23.3	29.8
Digər pul gəlirləri	10.4	12.8	16.0	18.6	24.4

Müqayisə edilən uyğun dövrdə aylıq gəlirlərinin tərkib hissəsi kimi çıxış edən sosial transferlər 2005 - ci ilə nisbətən 2013-cü ildə 4.6 dəfə, 2010-cu illə müqayisədə 2013-cü ildə təxminən 59% artmışdır. Təhlil edilən dövrdə bütün növ satışdan daxil olan gəlirlərin məbləğində davamlı artım müşahidə olunur. Belə ki, 2005-ci ilə nisbətən 2013-cü ildə bütün növ satışdan daxil olan gəlirlər təxminən 2.5 dəfə artmışdır.

2005-2013-cü illərdə Azərbaycan Respublikasında ev təsərrüfatlarının adambaşına aylıq gəlirlərinin dinamikasındakı meyli xətti qrafik daha əyani göstərir (Şəkil 2.3.).

Araşdırmadan görünür ki, 2005-2013-cü illərdə ev təsərrüfatlarının adambaşına aylıq gəlirlərinin tərkib üsürlərinin hamısına artım xas olmuşdur. Statistik məlumatlar ev təsərrüfatlarının adambaşına aylıq pul gəlirlərinin quruluşunda müəyyən dəyişikliklərin olduğunu göstərir (Cədvəl 2.5).

Şəkil 2.3. 2005-2013-cü illərdə Azərbaycan Respublikasında ev təsərrüfatlarının adambaşına aylıq gəlirlərinin dinamikası, manat

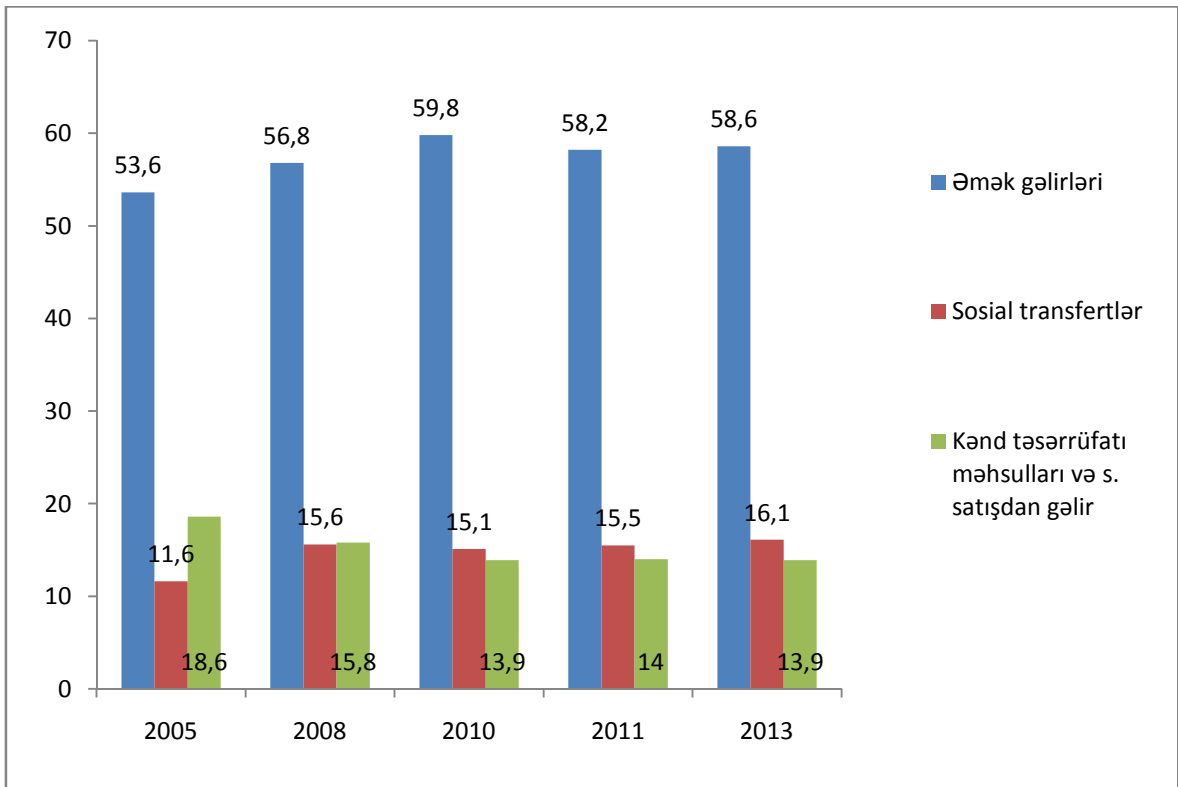
Bu dövrdə müşahidə edilən əsas meyl əmək gəlirlərinin və sosial transferlərin payının artması, kənd təsərrüfatı məhsullarının və s. satışdan gəlirlərin və digər pul gəlirlərinin xüsusi çəkisinin azalmasıdır. Belə ki, 2005-cı ildə əmək gəlirləri ev təsərrüfatlarının aylıq ümumi gəlirlərinin 53.6%-ni təşkil edirdisə, 2013-cü ildə 58.6% təşkil etmişdir. Bu meyli sütunlu qrafik daha əyani göstərir (şəkil 2.4).

Cədvəl 2.5.

2005-2013-cü illərdə Azərbaycan Respublikasında ev təsərrüfatlarının aylıq gəlirlərinin quruluşu (%)

Gəlir mənbələri	2005	2008	2010	2011	2013
cəmi gəlirlər: o cümlədən:	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0
Əmək gəlirləri	53.6	56.8	59.8	58.2	58.6
Sosial transfertlər	11.6	15.6	15.1	15.5	16.1
Kənd təsərrüfatı məhsulları və s. satışdan gəlir	18.6	15.8	13.9	14.0	13.9
Digər pul gəlirləri	16.2	11.8	11.1	11.2	11.4

Göründüyü kimi tədqiq edilən dövrdə ev təsərrüfatlarının gəlirlərinin tərkibində ən böyük xüsusi çəkiyə əmək gəlirləri malik olmuşdur və ildən-ilə artmışdır. Sosial transfertlərin payı isə qeyd edilən dövrdə 11.6%-dan 16.1%-ə yüksəlmişdir. Statistika son illərlə müqayisədə kənd təsərrüfatı məhsulları və s. satışından daxil olan gəlirin və digər pul gəlirlərinin xüsusi çəkisində azalma müşahidə olunduğunu göstərir. Beləliklə, əhalinin həyat səviyyəsini xarakterizə edən göstəricilərin və həyatın sosial standartlarının dərin və hərtərəfli statistik təhlili göstərir ki, ölkədə həyata keçirilən uğurlu və davamlı sosial-iqtisadi siyasət nəticəsində əhalinin gəlirlərinin həcmində və dinamikasında, həmçinin tərkib ünsürlərinin quruluşunda müsbət və davamlı meyllər formalaşmışdır. Qeyd edək ki, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının «sosial inkişaf və dövlət» adlı 16-cı maddəsində Azərbaycan dövlətinin və hər bir vətəndaşın rifahının yüksəldilməsi, onun sosial müdafiəsi və layiqli həyat səviyyəsi qayğısına qalması vəzifəsi qeyd edilir. Göründüyü kimi ölkə konstitusiyasında təsbit olunmuş vətəndaşların sosial hüquqları beynəlxalq normalara əsaslanır. Belə ki, Sosial Tərəqqi və İnkişaf Deklarasiyasında sosial tərəqqi və inkişaf siyasətinin əsas məqsədlərinin əməyə görə ədalətli haqq ödənilməsində hansısa diskriminasiyaya (hüquq pozulmalarına) yol verilməməsinin təmin edilməsindən, lazımı həyat səviyyəsinin təmin etmək üçün yüksək səviyyədə minimum əmək haqqının müəyyən edilməsindən, aclıq və yoxsulluğun aradan qaldırılmasından ibarət olduğu qeyd

Şəkil 2.4. 2005-2013-cü illərdə Azərbaycan Respublikasında ev təsərrüfatlarının aylıq gəlirlərinin quruluşu, %

edilmişdir. Deklarasiya dövləti həyat səviyyəsinin durmadan yüksəldilməsinin, habelə gəlirlərin ədalətli və bərabər bölgüsünün təmin edilməsinə istiqamətləndirir. Bu beynəlxalq müddəalar bazar iqtisadiyyatlı bütün ölkələrdə həyata keçirilən gəlirlərin və əmək haqqının sosial siyasətinin əsasıdır. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında insan hüquqlarının beynəlxalq deklarasiyasının və sosial tərəqqi və inkişaf deklarasiyasının müddəaları öz əksini tapdığına görə Azərbaycan dövləti sosial-iqtisadi siyasətində insan amilinə önəmli yer verir və sosial yönümlü bazar iqtisadiyyatı prinsipləri əsasında ölkəni inkişaf etdirir.

§2.2. Əhəlinin pul gəlirlərinin diferensiasiyasının statistik qiymətləndirilməsi

Həyat səviyyəsinin və dövlətin sosial siyasətinin səmərəlilik səviyyəsinin əsas göstəricisi əhalinin gəlirləridir. Təcrübə göstərir ki, 10% ən varlı əhalinin gəlirləri ilə 10% ən kasıb əhalinin gəlirlərinin diferensiasiyasının 5-7 dəfəni otməsi arzu olunan deyildir (6). Bu əhali qrupları arasındakı təbəqələşmənin kəskinləşməyə doğru istiqamətləndiyini deməyə əsas verir. Ona görə də əhalinin gəlirlərin diferensiasiyasının cari vəziyyətinin və gözlənilən dəyişikliklərinin mütəmadi statistik qiymətləndirilməsi zəruridir.

Məlumdur ki, ümumi göstəricilər əsasında (əhalinin ümumi gəliri, sərancamda qalan ümumi gəliri, yığıcı, insanın inkişaf indeksi və s.) ölkənin sosial-iqtisadi inkişafı və əhalinin həyat səviyyəsi haqqında ümumi təsəvvür əldə edilir. Lakin təcrübə də daha əsaslandırılmış və təfərrüatı ilə əhalinin rifahı, ölkənin sosial-iqtisadi inkişafının imkanları haqqında nəticələr formalaşdırmaq məqsədilə müxtəlif analitik - statistik göstəricilərin hesablanması və təhlilinə üstünlük verilir. Bu məqsədlə gəlirlərin səviyyəsinə görə əhalinin statistik bölgü sıraları tədqiq edilir (cədvəl 2.6).

Cədvəl 2.6.

2009 və 2013-cü illərdə Azərbaycan Respublikasında əhalinin hər nəfərinə düşən orta aylıq gəlirlərinin səviyyəsinə görə bölgüsü (10,11)

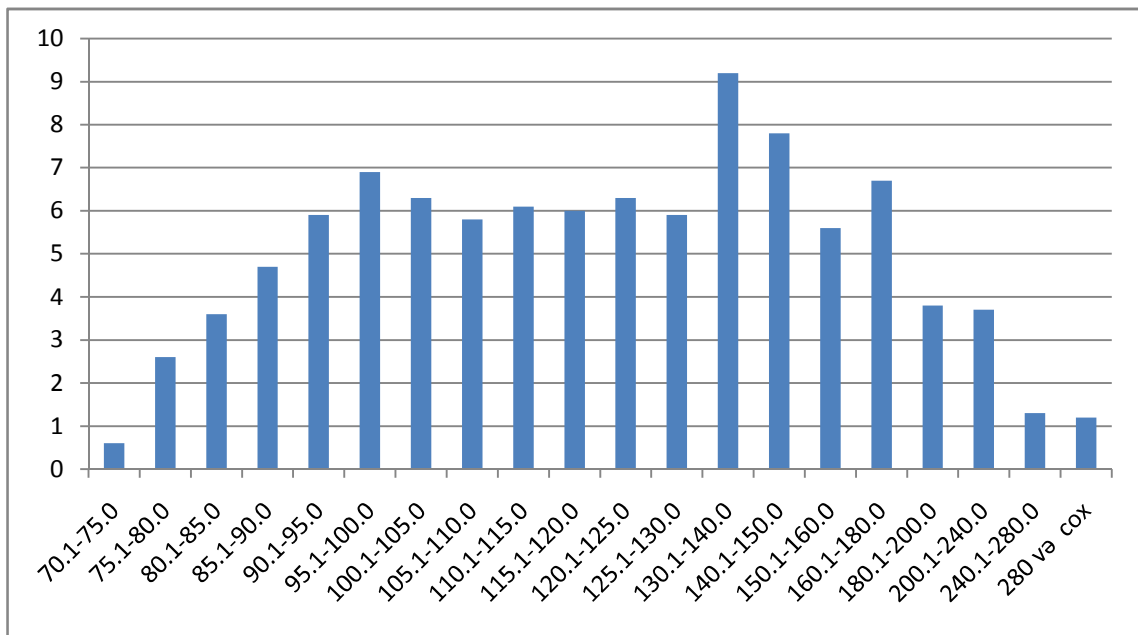
Aylıq pul gəlirlərinə görə əhalinin bölgüsü	Min nəfər	Kümülyativ çəki	Faizlə	Kümülyativ çəki	Aylıq pul gəlirlərinə görə əhalinin bölgüsü	Min nəfər	Kümülyativ çəki	Faizlə	Kümülyativ çəki
Cəmi əhali	8947.2	-	-	-	9416.8	-	-	-	-
o cümlədən adambaşına gəlirlər, manatla									
0-65	-	-	-	-	95 manata qədər	1.4	1.4	0.0	0.0
65.1-70.0	-	-	-	-	95.1-100.0	9.3	10.7	0.1	0.1
70.1-75.0	53.7	53.7	0.6	0.6	100.1-105.0	20.5	31.2	0.2	0.3
75.1-80.0	232.6	286.3	2.6	3.2	105.1-110.0	48.0	79.2	0.5	0.8

80.1-85.0	322.1	608.4	3.6	6.8	110.1-115.0	84.6	163.8	0.9	1.7
85.1-90.0	420.5	1028.9	4.7	11.5	115.1-120.0	125.3	289.1	1.3	3.0
90.1-95.0	527.9	1556.8	5.9	17.4	120.1-125.0	199.5	488.6	2.1	5.1
95.1-100.0	617.4	2174.2	6.9	24.3	125.1-130.0	253.9	742.5	2.7	7.8
100.1-105.0	563.7	2737.9	6.3	30.6	130.1-135.0	320.8	1063.3	3.4	11.2
105.1-110.0	518.9	3256.8	5.8	36.4	135.1-140.0	352.7	1416.0	3.7	14.9
110.1-115.0	545.8	3802.6	6.1	42.5	140.1-145.0	408.7	1824.7	4.3	19.2
115.1-120.0	536.8	4339.4	6.0	48.5	145.1-150.0	452.4	2277.1	4.8	24.0
120.1-125.0	563.7	4903.1	6.3	54.8	150.1-160.0	964.6	3241.8	10.2	34.2
125.1-130.0	527.9	5431.0	5.9	60.7	160.1-170.0	908.2	4149.9	9.7	43.9
130.1-140.0	823.1	6254.1	9.2	69.9	170.1-180.0	851.4	5001.4	9.0	52.9
140.1-150.0	697.9	6952.0	7.8	77.7	180.1-190.0	739.6	5741.0	8.0	60.9
150.1-160.0	501.0	7453.0	5.6	83.3	190.1-200.0	648.4	6389.3	7.0	67.9
160.1-180.0	599.5	8052.5	6.7	90.0	200.1-225.0	1180.4	7569.7	12.5	80.4
180.1-200.0	340.0	8392.5	3.8	93.8	225.1-250.0	689.2	8258.9	7.3	87.7
200.1-240.0	331.0	8723.5	3.7	97.5	250.1-300.0	695.0	8953.9	7.4	95.1
240.1-280.0	116.3	8839.8	1.3	98.8	300 və daha çox	462.6	9416.8	4.9	100.0
280 və çox	107.4	8947.2	1.2	100.0					

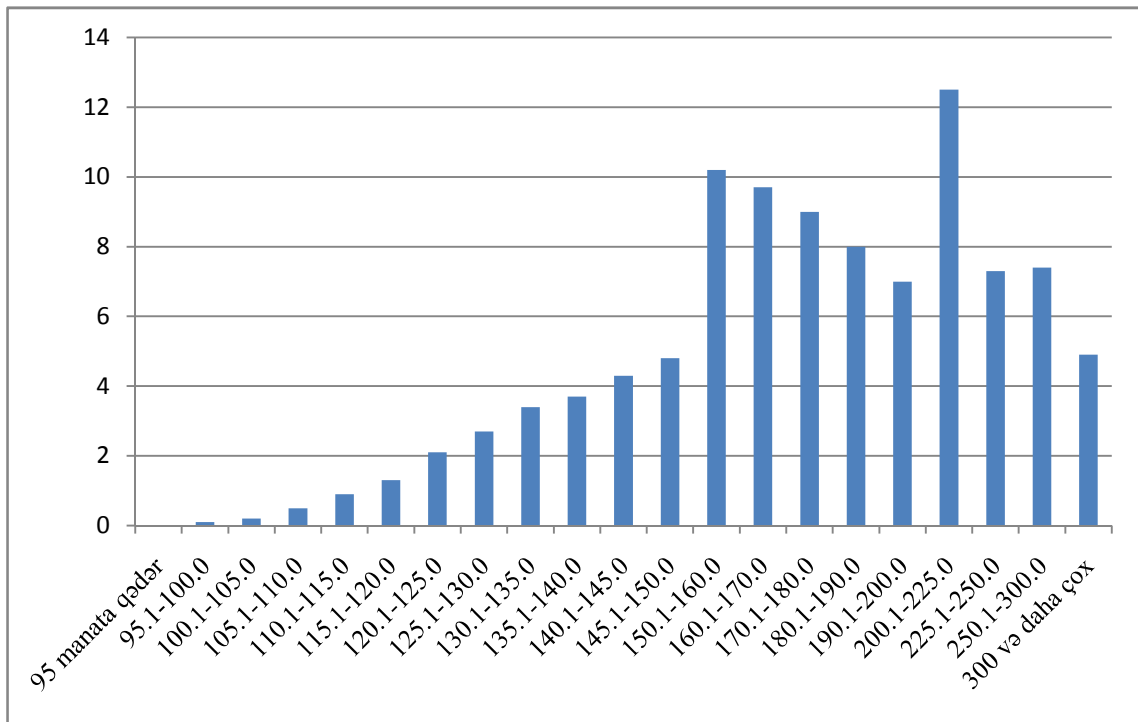
Bu cür məlumatlar əsasında rənjirləşdirilmiş bölgü sıralarının daxili quruluşunda baş verən dəyişiklikləri dərin və hərtərəfli xarakterizə etmək üçün müxtəlif göstəricilər (orta, modal və median gəlir, əhalinin gəlirlərinin desil əmsalı, kvartil kənarlaşma, kvartil variasiyanın nisbi göstəricisi və s.) hesablanmış və təhlil edilmişdir.

6 sayılı cədvəlin məlumatları ölkə əhalisinin ümumi gəlirinin orta aylıq səviyyəsinə görə bölgüsünün daxilində mühüm meyllərin olduğunu göstərir (şəkil 2.5. və 2.6.). Ölkədə aparılan dinamik bazar islahatları, xüsusilə regionların sosial-iqtisadi inkişafı ilə bağlı davamlı və çeşidli proqramların həyata keçirilməsi nəticəsində əhalinin gəlirlərinin formalaşmasında digər gəlir mənbələrinin rolunu artırmış və artıq sonrakı illərin, yəni 2009-cu ilin gəlirlərinin bölgü sırasında müsbət

meyllərin baş verməsinə gətirib çıxarmışdır. Belə ki, 2009-cu ildə ölkə əhalisinin 60.7%-nin aylıq pul gəliri 125 manatla 130 manat arasında tərəddüd etmişdir. Bununla yanaşı əhalinin 83.3%-nin aylıq pul gəlirləri 150-160 manat arasında olmuşdur. Bu da yaşayış minimumundan 84.5% çox və orta aylıq əmək haqqının isə 52%-nə bərabərdir. Gəlirlərin diferensasiyasını qiymətləndirmək üçün analitik-statistik göstəricilərdən, yəni bölgünün quruluşunu özündə əks etdirən müxtəlif göstəricilərin hesablanması və təhlil edilməsi lazımdır. Həmin göstəricilərin vasitəsilə statistik bölgü sırasını 4 (kvartillər) və 10 (desillər) bərabər hissəyə ayıraraq daha ətraflı öyrənmək və həmin hissələr arasındakı kənarlaşmaların səviyyəsini qiymətləndirmək mümkündür.

Şəkil 2.5. 2009-cü ildə Azərbaycan Respublikasında ev təsərrüfatlarının hər nəfərinə düşən gəlirlərinin bölgüsü.

Şəkil 2.6. 2013-cü ildə Azərbaycan Respublikasında ev təsərrüfatlarının hər nəfərinə düşən gəlirlərinin bölgüsü.

Tədqiq edilən digər dövr, yəni 2009-cu il üçün kvartil göstəriciləri və onların kənarlaşmasını xarakterizə edən göstəriciləri hesablayaq.

2009-cu il üçün birinci, ikinci və üçüncü kvartillər:

$$Q_1 = X_{Q_1} + i_{Q_1} \cdot \frac{\frac{\sum f + 1}{4} - S_{Q_1}}{f_{Q_1}} = 100.1 + 4.9 \frac{2237.05 - 2174.2}{563.7} = 100.2 \text{ manat}$$

$$Q_2 = M_E = X_{Q_2} + i_{Q_2} \cdot \frac{\frac{\sum f + 1}{2} - S_{Q_2}}{f_{Q_2}} = 120.1 + 4.9 \frac{4474.1 - 4339.4}{563.7} = 121.3 \text{ manat}$$

$$Q_3 = X_{Q_3} + i_{Q_3} \cdot \frac{\frac{3 \cdot \sum f + 1}{4} - S_{Q_3}}{f_{Q_3}} = 140.1 + 9.9 \frac{671065 - 62541}{697.9} = 146.6 \text{ manat}$$

təşkil edər.

Hesbalamanın nəticələrindən görünür ki, 2009-cu ildə əhalinin 25%-nin adambaşına ümumi gəlirin orta aylıq səviyyəsi 100.2 manatdan az, 25%-nin 100.2-121.3 manat arasında, 25%-nin 121.3-146.6 manat arasında, qalan 25%-nin isə ümumi gəlirinin orta aylıq səviyyəsi 146.6 manatdan çox olmuşdur. Əhalinin yarısının adambaşına ümumi gəlirinin orta aylıq səviyyəsi 121.3 manatdan az olmuşdur.

Bu ildə kvartil kənarlaşma, kvartil variasiyanın nisbi göstəriciləri və kvartil əmsal:

$$\Delta Q = \frac{Q_3 - Q_1}{2} = \frac{146.6 - 100.2}{2} = 23.2 \text{ min manat,}$$

$$K_Q = \frac{\Delta Q}{M_E} \cdot 100 = \frac{23.2}{121.3} \cdot 100 = 19.1\%$$

$$K_d = \frac{Q_3}{Q_1} = \frac{146.6}{100.2} = 1,46 \text{ və ya } 146\% \text{ təşkil edir.}$$

2009-cu ildə Azərbaycanda adambaşına düşən pul gəlirləri üzrə əhalinin bölgü sırasının moda göstəricisi,

$$M_0 = x_0 + i \frac{f_2 - f_1}{(f_2 - f_1) + (f_2 - f_3)} = 130.1 + 9.9 \frac{823.1 - 527.9}{(823.1 - 527.9) + (823.1 - 697.9)} = 147.3$$

manat təşkil edir. Yəni bu ildə əhalidə ən çox rast gəlinən gəlir səviyyəsi 147.3 manat olmuşdur.

Tədqiq edilən digər dövr, yəni 2013-cü il üçün kvartil göstəriciləri və onların kənarlaşmasını xarakterizə edən göstəriciləri hesablayaq.

2013-cü il üçün birinci, ikinci və üçüncü kvartillər:

$$Q_1 = X_{Q_1} + i_{Q_1} \cdot \frac{\sum f + 1}{4} - S_{Q_1} = 150.1 + 9.9 \frac{2354.45 - 2277.1}{964.6} = 150.9 \text{ manat}$$

$$Q_2 = M_E = X_{Q_2} + i_{Q_2} \cdot \frac{\sum f + 1}{2} - S_{Q_2} = 170.1 + 9.9 \frac{4708.9 - 4149.9}{851.4} = 176.6 \text{ manat}$$

$$Q_3 = X_{Q_3} + i_{Q_3} \cdot \frac{3 \cdot \sum f + 1}{4} - S_{Q_3} = 200.1 + 24.9 \frac{706285 - 63893}{11804} = 214.3 \text{ manat}$$

təşkil edər.

Hesbalamanın nəticələrindən görünür ki, 2013-cü ildə əhalinin 25%-nin adambaşına ümumi gəlirinin orta aylıq səviyyəsi 150.9 manatdan az, 25%-nin 170.1-180.0 manat arasında, 25%-nin 200.1-225.0 manat arasında, qalan 25%-nin isə ümumi gəlirinin orta aylıq səviyyəsi 214.3 manatdan çox olmuşdur. Əhalinin yarısının adambaşına ümumi gəlirinin orta aylıq səviyyəsi 176.6 manatdan az olmuşdur.

Bu ildə kvartil kənarlaşma, kvartil variasiyanın nisbi göstəriciləri və kvartil əmsal:

$$\Delta Q = \frac{Q_3 - Q_1}{2} = \frac{214.3 - 150.9}{2} = 31.7 \text{ min manat,}$$

$$K_Q = \frac{\Delta Q}{M_E} \cdot 100 = \frac{31.7}{176.6} \cdot 100 = 18\%$$

$$K_d = \frac{Q_3}{Q_1} = \frac{214.3}{150.9} = 1,42 \text{ və ya } 142\% \text{ təşkil edir.}$$

2013-cü ildə Azərbaycanda adambaşına düşən pul gəlirləri üzrə əhalinin bölgü sırasının moda göstəricisi,

$$M_0 = x_0 + i \frac{f_2 - f_1}{(f_2 - f_1) + (f_2 - f_3)} = 200.1 + 24.9 \cdot \frac{1180.4 - 648.4}{(1180.4 - 648.4) + (1180.4 - 689.2)} = 213.0$$

manat təşkil edər. Yəni bu ildə əhalidə ən çox rast gəlinən gəlir səviyyəsi 213 manat olmuşdur.

Hesablamanın nəticələrindən göründüyü kimi 2013-cü ildə 25% ən varlı əhalinin adambaşına ümumi gəlirin orta aylıq səviyyəsi 25% ən kasıb əhalinin adambaşına ümumi gəlirinin orta aylıq səviyyəsindən 42% çox olmuşdur. Bununla yanaşı 2009-cu illə müqayisədə 2013 - cü ildə kvartil variasiyasının nisbi göstəricisində artım və kvartil əmsalda isə azalma müşahidə olunmuşdur.

Tədqiq edilən bölgü sıralarında müşahidə edilən diferensasiyanı daha dərin öyrənmək üçün onları 10 bərabər hissəyə bölməyə imkan verən desil göstəriciləri hesablayaq. Bunun üçün hər bir il üzrə aşağı (ən aşağı gəlir, birinci desil) və yuxarı (ən yüksək gəlir, doqquzuncu desil) desili tapaq.

2009-cu il üçün bu göstəricilərin qiymətini hesablayaq. Belə ki, 7 saylı cədvəlin məlumatlarından bu il üçün $\frac{1}{10}$ tezlik, $\frac{\sum f}{10} = \frac{8947.2}{10} = 894.72$ min nəfər təşkil edir. Kimilyativ tezlik sırasından görünür ki, bu tezlik 85.1-90.0 manat arasına düşür. Buradan

$$X_{d_1} = 85.1; i_{d_1} = 4.9; S_{d_{1-1}} = 608.4; f_{d_1} = 420.5$$

təşkil edər. Deməli, ən aşağı gəlir

$$d_1 = 85.1 + 4.9 \frac{894.7 - 608.4}{420.5} = 88.4 \text{ manat}$$

təşkil edəcəkdir.

Doqquzuncu desili hesablamaq üçün sayın $\frac{9}{10}$ tezliyini tapaq. Belə ki,

$$\frac{9 \cdot \sum f}{10} = \frac{9 \cdot 8947.2}{10} = 8052.48 \text{ təşkil edir.}$$

Kimilyativ tezlik sırasından bu tezliyin 160.1-180.0 manat qrupa düşdüyü aydın görünür. Buradan,

$$X_{d_9} = 160.1; i_{d_9} = 9.9; S_{d_{9-1}} = 7453.0; f_{d_9} = 599.5$$

olacaqdır. Deməli, ən yuxarı gəlir,

$$d_9 = 160.1 + 9.9 \frac{8052.48 - 7453.0}{599.5} = 169.9 \text{ manat}$$

təşkil edəcəkdir.

Buradan, 2009-cu ildə əhalinin gəlirlərinin diferensiasiyasının desil əmsalı:

$$K_9 = \frac{d_9}{d_1} = \frac{169.9}{88.4} = 1.92 \text{ yaxud } 192\% \text{ olacaqdır.}$$

2013-cü il üçün bu göstəricilərin qiymətini hesablayaq. Belə ki, 6 sayılı cədvəlin məlumatlarından bu il üçün $\frac{1}{10}$ tezlik, $\frac{\sum f}{10} = \frac{9426.8}{10} = 942.68$ min nəfər təşkil edir. Kumulyativ tezlik sırasından görünür ki, bu tezlik 130.1-135.0 manat arasına düşür. Buradan

$$X_{d_1} = 130.1; i_{d_1} = 4.9; S_{d_{1-1}} = 742.68; f_{d_1} = 320.8$$

təşkil edər. Deməli, ən aşağı gəlir

$$d_1 = 130.1 + 4.9 \frac{942.68 - 742.68}{320.8} = 133.2 \text{ manat}$$

təşkil edəcəkdir.

Doqquzuncu desili hesablamaq üçün sayın $\frac{9}{10}$ tezliyini tapaq. Belə ki,

$$\frac{9 \cdot \sum f}{10} = \frac{9 \cdot 9416.8}{10} = 8475.12 \text{ təşkil edir.}$$

Kumulyativ tezlik sırasından bu tezliyin 250.1-300 manat qrupa düşdüyü aydın görünür. Buradan,

$$X_{d_9} = 250.1; i_{d_9} = 49.1; S_{d_{9-1}} = 8258.9; f_{d_9} = 695.0$$

olacaqdır. Deməli, ən yuxarı gəlir,

$$d_9 = 250.1 + 49.1 \frac{8475.12 - 8258.9}{695.0} = 265.4 \text{ manat təşkil edəcəkdir.}$$

Buradan, 2013-cü ildə əhalinin gəlirlərinin diferensiasiyasının desil əmsalı:

$$K_9 = \frac{d_9}{d_1} = \frac{265.4}{133.2} = 1.99 \text{ yaxud } 199\% \text{ olacaqdır.}$$

2009 və 2013-cü illər üzrə Azərbaycanda adambaşına orta aylıq gəlirlərinin statistik bölgü sırasını xarakterizə edən göstəricilərin alınmış nəticələrini 5 sayılı cədvəldə verək (cədvəl 2.7.).

Hesablamanın nəticələrini ümumi şəkildə özündə əks etdirən 5 sayılı cədvəlin məlumatlarından görünür ki, 2009-cu ilə nisbətən 2013-cü ildə əhalinin adambaşına orta aylıq gəlirlərinin bölgü sırasının statistik xarakteristikasında mühüm dəyişikliklər baş vermişdir. Belə ki, müqayisə edilən dövrdə modal gəlir 44.6%, median gəlir isə 45.6% artmışdır ki, bu da arzuolunan meyldir. Bunların fonunda müqayisə edilən dövrdə kvartil kənarlaşma 36.6% (8.5 manat) artmışdır. 2009-cu ilə müqayisədə 2013-cü ildə birinci və üçüncü kvartillər arasındakı fərq isə azalmışdır.

Cədvəl 2.7.

2009 və 2013-cü illərdə Azərbaycan Respublikasında əhalinin hər nəfərinə düşən aylıq gəlirlərinin səviyyəsinə görə statistik bölgü sırasında müşahidə edilən kənarlaşmaları xarakterizə edən göstəricilərin dinamikası

Göstəricilər	2009	2013	2009-cu ilə nisbətən 2013-cü ildə kənarlaşma, %
Modal gəlir, manat	147.3	213.0	44.6
Mediana gəlir, manat	121.3	176.6	45.6
Kvartil kənarlaşma, manat	23.2	31.7	8.5
Kvartil variasiyanın nisbi göstəricisi (%)	19.1	18.0	Azalıb
Kvartil əmsal, %	1.46	1.42	Azalıb
Desil əmsal, dəfə	1.92	1.99	Artıb

Araşdırma kvartil variyasiyanın nisbi göstəricisinin, yəni üçüncü və birinci kvartillər arasındakı fərqin medianada tutduğu çəki 19.1%-dən 18% - ə düşdüyünü göstərir ki, bu da müsbət meyl kimi diqqəti cəlb edir. Digər tərəfdən də 2009 - cu ilə nisbətən 2013 - cü ildə birinci və onuncu desil göstəricilərin nisbəti kimi çıxış edən desil əmsalın səviyyəsi artmışdır. Bu da əhalinin hər nəfərinə düşən orta aylıq gəlirlərinin bölgüsündəki fərqin az da olsa artdığını deməyə əsas verir. Başqa sözlə desək hesablanmış göstəricilərin nəticələri müqayisə edilən dövrdə əhalinin pul gəlirlərinin bölgüsündəki qeyri-bərabərliyin qismən artdığını, yəni təbəqələşmənin az da olsa dərinləşdiyini göstərir. Odur ki, ölkədə əhalinin gəlirlərinin bölgüsündəki qeyri-bərabərliyin azaldılmasına istiqamətlənən sosial tədbirlərin fəaliyyət dairəsinin genişləndirilməsinə xüsusi önəm verilməlidir.

§2.3. Əhalinin həyat səviyyəsini səciyyələndirən göstəricilərin qarşılıqlı əlaqədə statistik təhlili

Statistik qanunauyğunluqların aşkar edilməsi statistikanın mühüm vəzifəsidir. Ona görə də müxtəlif hadisələri tədqiq edərkən həm kəmiyyət, həm də keyfiyyət göstəriciləri arasındakı əlaqə və asılılıqları öyrənmək zərurəti yaranır. Bunun üçün statistika təcrübəsində bir çox metodlardan, xüsusilə reqressiya-korrelyasiya metodundan geniş istifadə edilir. Bu metod nəticə əlamətinə müxtəlif amil əlamətlərinin təsir imkanlarını qiymətləndirməyə imkan verir.

Əlaqə və asılılıqların xarakterini və gücünü bilməklə sosial-iqtisadi proseslərin idarəedilməsi və onların perspektiv inkişaf istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsi xeyli asanlaşır. Bu, bazar iqtisadiyyatı şəraitində xüsusi aktualıq kəsb edir. Belə ki, makro və mikro səviyyədə sosial-iqtisadi hadisələr arasındakı əlaqə və asılılıqların qanunauyğunluğunu və mexanizmini aşkar etməklə daha uğurlu biznes fəaliyyətini formalaşdırmaq mümkündür.

Statistika sosial-iqtisadi hadisələr arasındakı səbəb-nəticə asılılığını öyrənərək onların inkişaf trayektoriyasını müəyyən əminlik dərəcəsi ilə müəyyənləşdirir. Onu da qeyd edək səbəb öz-özlüyündə nəticəni müəyyən etmir, o, səbəbin fəaliyyətinə yol açan şəraitdən də asılıdır.

Müxtəlif hadisələr və onların əlamətləri arasında olan iki tip əlaqəni - funksional və statistik (stoxostik) fərqləndirmək olar.

Real ictimai həyatda determinant sistem haqqında informasiyanın tam olmaması qeyri-müəyyənlik yaradır və ona görə də sistemə ehtimallı yanaşılır və bununla da əlamətlər arasındakı əlaqə stoxostik olur. Stoxostik əlaqələrin xarakterik xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, onlar məcmunun ayrı-ayrı vahidlərində deyil, bütün məcmuda təzahür edir. Stoxostik əlaqə modelini ümumi şəkildə aşağıdakı kimi vermək olar:

$$\hat{y}_i = f(x_i) + \varepsilon_i$$

Burada, \hat{y}_i - nəticə əlamətinin hesablanmış qiymətini, $f(x_i)$ - məlum faktor əlaməti nəticəsində nəticə əlamətinin formalaşan hissəsini, ε_i - nəzarət edilə bilməyən yaxud nəzərə alınmayan amillərin təsiri nəticəsində nəticə əlamətinin formalaşan hissəsini [37, 38] göstərir.

Korrelyasiya əlaqəsi stoxostik əlaqələrin xüsusi növüdür. Korrelyasiya əlaqəsi qarşılıqlı əlaqələri yalnız təsadüfi kəmiyyətlə xarakterizə olunan hadisələrdə mövcuddur. Belə əlaqələrdə nəticə əlamətinin təsadüfi kəmiyyətinin orta qiyməti (riyazi gözləməsi) x - in, yaxud digər təsadüfi kəmiyyətin dəyişməsindən asılı olaraq qanunauyğun dəyişir.

Ümumi şəkildə qarşılıqlı əlaqələrin öyrənilməsi sahəsində statistikanın vəzifələri yalnız onların mövcudluğunun, istiqamət və gücünün kəmiyyətə qiymətləndirilməsi deyil, həm də nəticəyə faktor əlamətlərinin təsirinin formalarının müəyyənləşdirilməsidir.

Korrelyasiya təhlilinin vəzifələri dəyişən əlamətlər arasındakı əlaqələrin sıxlığının ölçülməsi, məlum olmayan səbəb əlaqələrinin müəyyən edilməsi, nəticə əlamətinə daha böyük təsir göstərən amillərin qiymətləndirilməsindən ibarətdir.

Regressiya təhlilinin vəzifələri modelin tiplərinin seçilməsi, asılı olmayan dəyişənlərin təsir dərəcəsini müəyyənləşdirməkdən, asılı dəyişənin qiymətlərinin

hesablanmasından ibarətdir. Qeyd edilən vəzifələrin həlli bunlardan kompleks istifadə edilməsini zəruri edir.

Kütləvi müşahidələr və təsadüfi amillərin fəaliyyəti şəraitində əlaqələrin tədqiqi bir qayda olaraq iqtisadi-statistik modellərin köməyi ilə həyata keçirilir. Geniş mənada model hər hansı bir obyektin, prosesin şərti oxşarıdır. Model modelləşdirilən obyektin yaxud prosesin mühüm xüsusiyyətlərini əks etdirən komponentlərin məntiqi yaxud riyazi təsviridir. Bunun vasitəsilə öyrənilən obyektin və yaxud prosesin dəyişməsinin əsas qanunauyğunluğu müəyyən edilir.

Model keyfiyyətə eyni növlü kütləvi hadisələr üçün hesablanmış göstəricilərə əsaslanır. Funksional eynilik şəklində ifadə edilən modeldən verilmiş kəmiyyətlər dəsti üzrə modelləşdirilən göstəricinin orta qiymətinin hesablanması və ona ayrı-ayrı amillərin təsir dərəcəsini aşkar edilməsi üçün istifadə edilir.

Modelə daxil edilən amillərin sayına görə bir və çoxamilli modellər fərqləndirilir.

Biramilli xətti reqressiya modeli aşağıdakı kimi ifadə edilir:

$$\hat{y} = a_0 + a_1 \cdot x$$

Burada, \hat{y} -reqressiya modeli əsasında nəticə əlamətinin əldə edilən qiymətini, a_0 və a_1 - reqressiya modelinin parametrlərini göstərir.

Reqressiya modelinin parametrləri öyrənilən obyektin yaxud prosesin nəticə əlamətinin dəyişmə xarakterini, faktor və nəticə əlaməti arasındakı əlaqənin gücü haqqında fikir irəli sürməyə imkan verir. a_0 və a_1 parametrləri ən kiçik kvadratlar metodu ilə aşağıdakı tənliklər sistemi ilə tapılır.

$$\begin{cases} n \cdot a_0 + a_1 \cdot \sum x = \sum y \\ a_0 \cdot \sum x + a_1 \cdot \sum x^2 = \sum x \cdot y \end{cases}$$

Buradan,

$$a_0 = \frac{\sum y \cdot \sum x^2 - \sum xy \sum x}{n \sum x^2 - \sum x \sum y}$$

$$a_1 = \frac{n \sum xy - \sum y \sum x}{n \sum x^2 - \sum x \sum y}$$

Biramilli xətti reqressiya modelinin parametrlərini hesablamq üçün aşağıdakı düsturlardan da istifadə edilir.

$$a_1 = \frac{\sum(y-\bar{y})(x-\bar{x})}{\sum(x-\bar{x})^2} \quad \text{yaxud} \quad a_1 = \frac{\bar{xy}-\bar{x}\bar{y}}{x^2-\bar{x}^2}$$

$$a_0 = \bar{y} - a_1 \cdot \bar{x}$$

Reqressiya modelindən praktiki istifadə üçün onun adekvatlığı, yəni faktiki statistik məlumatlara uyğunluğu çox vacibdir. Korrelyasiya və reqressiya təhlili adətən kiçik həcmli məcmu üçün həyata keçirilir. Ona görə də reqressiya və korrelyasiya göstəricilərinin, yəni reqressiya modelinin parametrləri, korrelyasiya və determinasiya əmsalları təsadüfi amillərin fəaliyyəti ilə təhrif oluna bilər. Bu göstəricilərin baş məcmu üçün xarakterik olduğunu, yəni təsadüfi amillərin nəticəsi olmadığını sübut etmək üçün qurulmuş statistik modellərin adekvatlığının yoxlanılması zəruridir.

Bütün statistik göstəricilər kimi korrelyasiya əmsalı da seçmə məlumatlar əsasında hesablanı bilər. Bu halda korrelyasiya əmsalının xətası (σ_r) hesablanılmalıdır.

Əhəmiyyətlik səviyyəsi dedikdə statistik fərziyyənin (bu və ya digər bölgü qanunu haqqında fərziyyənin doğru olmadığı ehtimalıdır) uyğunluğunun yoxlanmasıdır.

Korrelyasiya nisbətini xətası və əhəmiyyətliyi oxşar qaydada müəyyən edilir. Korrelyasiya əmsalının xətasının və əhəmiyyətliyinin müəyyən edilməsi zəruriliyi haqqında qeyd edilənlər seçmə məlumatları əsasında formalaşdırılmış reqressiya modelinin parametrlərinə də aid etmək olar [31, 39, 40].

Reqressiya modelinin adekvatlığının yoxlanması korrelyasiya təhlili ilə tamamlana bilər. Bunun üçün x və y dəyişənləri arasındakı korrelyasiya əlaqəsinin sıxlığını müəyyən etmək lazımdır. Korrelyasiya əlaqəsinin sıxlığı empirik korrelyasiya nisbəti

ilə qiymətləndirilir. Bu qruplararası dispersiyanın ümumi dispersiyaya nisbəti kimi hesablanır. Yəni,

$$\eta_e = \sqrt{\frac{\delta^2}{\sigma^2}}$$

Faktor əlamətinin təsirini aydınlaşdırmaq üçün nəzəri korrelyasiya nisbəti hesablanır. Bu, aşağıdakı düsturla hesablanır. Belə ki,

$$\delta = \sqrt{\frac{\sum(\hat{y} - \bar{y})^2}{n}} = \sqrt{\delta^2_{\hat{y}_x}}$$

Nəticə əlamətinin hamarlaşdırılmış qiymətlərinin orta kvadratik kənarlaşması (δ):

Nəticə əlamətinin empirik qiymətlərinin orta kvadratik uzaqlaşması (σ):

$$\sigma = \sqrt{\frac{\sum(y - \bar{y})^2}{n}} = \sqrt{\sigma^2_y}$$

Buradan nəzəri korrelyasiya nisbəti:

$$\eta = \sqrt{\frac{\sum(\hat{y} - \bar{y})^2}{\sum(y - \bar{y})^2}}$$

Korrelyasiya nisbətinin hesablanmasının əsasında dispersiyanın cəmlənməsi qaydası durur. Belə ki, $\sigma^2 = \delta^2 + \bar{\sigma}^2_i$, Burada $\bar{\sigma}^2_i$ - x - dan başqa bütün qalan amillər hesabına nəticə əlamətinin variasiyasını əks etdirir. Bu qalıq dispersiya adlanır və aşağıdakı düsturla hesablanır:

$$\bar{\sigma}^2_i = \sigma^2_{qalıq} = \frac{\sum(y - \hat{y})^2}{n}$$

Onda nəzəri korrelyasiya nisbəti aşağıdakı şəkildə olar:

$$\eta = \sqrt{\frac{\delta^2}{\sigma^2}} = \sqrt{\frac{\sigma^2 - \sigma^2_{qalıq}}{\sigma^2}} = \sqrt{1 - \frac{\sigma^2_{qalıq}}{\sigma^2}} \text{ yaxud } \eta = \sqrt{1 - \frac{\sum(y - \hat{y})^2}{\sum(y - \bar{y})^2}}$$

Korrelyasiya nisbətinin kök altındakı ifadə determinasiya əmsalını səciyyələndirir. Determinasiya əmsalı nəticə əlamətinin variasiyasında faktor əlamətinin variasiyasının payını göstərir [29, 37].

Ümumiyyətlə, reqressiya-korrelyasiya təhlili bir neçə ardıcıl mərhələlərlə həyata keçirilir. Bu mərhələlərə aşağıdakıları aid etmək olar.

Birinci mərhələni məlumatların toplanması təşkil edir. Məlumdur ki, hər hansı bir hesablamanı və təhlili həyata keçirmək üçün ilk növbədə zəruri məlumatları toplamaq lazımdır. Əhalinin həyat səviyyəsinin cari vəziyyətini və onun yüksəldilməsi istiqamətlərinin statistik təhlil etmək üçün zəruri məlumatlar Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları və seçmə tədqiqatı əsasında əldə edilən məlumatlar çıxış edir.

İkinci mərhələdə asılılığını aşkar etmək istədiyimiz dəyişənlər sırası vaxt etibarilə müqayisəyə gətirilir. Bu onunla şərtlənir ki, birincisi, vizual müqayisə müvafiq düzəlişlərin aparılmasına şərait yaradır, ikincisi trend uyğun əlaqə modelinin seçilməsinə kömək edir.

Üçüncü mərhələdə kənarlaşma qrafikinə qurulması həyata keçirilir. İlk növbədə nəticə və amil əlamətinin orta qiyməti hesablanır və qrafik təsvirdə onların kəsişdiyi nöqtə tapılır. Bundan sonra faktiki məlumatlar həmin orta səviyyələrin kəsişmə nöqtəsindən keçən reqressiya xəttinin ətrafında necə yerləşdiyi öyrənilir.

Dördüncü mərhələ reqressiya xəttinin qiymətləndirilməsini nəzərdə tutur. Bunun üçün ən kiçik kvadratlar üsulundan istifadə edilir. Bu zaman əsas prinsip reqressiya modeli üzrə hesablanmış göstəricilərlə faktiki göstəricilər arasındakı fərqin kvadratlarının cəmi minimum olmasıdır. Reqressiya modelinin parametrləri standart qayda əsasında qiymətləndirilir və daha sonra nəzəri model formalaşdırılır.

Beşinci mərhələdə reqressiya modeli əsasında hesablanmış məlumatların faktiki məlumatlarla müqayisə edilməsi həyata keçirilir. Bu zaman nəzəri model əsasında nəticə əlamətinin hesablanmış göstəricilərin faktiki göstəricilərə nə qədər yaxın və yaxud uzaq olduğu öyrənilir. Hesablanmış göstəricilərin faktiki

göstəricilərdən kənarlaşması faktı nəticə əlamətinə öyrənilən amil əlamətindən başqa digər amillərin də təsir göstərdiyini deməyə əsas verir.

Altıncı mərhələ reqressiya modelinin parametrlərinin şərh edilməsi ilə bağlıdır. Parametrin müsbət olması əlamətlərin eyni istiqamətdə dəyişməsinə göstərir.

Növbəti məsələ nəticə əlamətinin nəzəri səviyyəsinin, yəni model əsasında hesablanmış qiymətləri nə qədər informasiyalı yaxud dəqiq olmasıdır. Bu suala cavab vermək üçün reqressiya modelinin qiymətləndirilməsi həyata keçirilir. Sadə xətti reqressiya təhlilində iki statistik göstəricini hesablamaqla həmin məsələ cavablandırılır. Bu statistik göstəricilərdən biri qiymətləndirmənin orta kvadratik xətasıdır, ikincisi, reqressiya əmsalının orta kvadratik xətası, üçüncüsü isə determinasiya əmsalıdır. Qiymətləndirmənin orta kvadratik xətası təsadüfi kəmiyyətin normal bölgüsünün parametridir və eksperiment aparılan nöqtələrin qiymətləndirilən reqressiya xəttindən kənarlaşmanı xarakterizə edir. Başqa sözlə desək, qiymətləndirmənin orta kvadratik xətası statistik əminliyin müxtəlif dərəcələrində reqressiya modeli əsasında nəticə əlamətinin müəyyənlik intervalıdır.

Reqressiya əmsalının orta kvadratik xətası reqressiya əmsalının etibarlılıq ölçüsü kimi çıxış edir.

Determinasiya əmsalı reqressiya modelinin asılı dəyişənlərin variasiyasını nə qədər yaxşı təsvir etdiyini göstərən statistik göstəricidir. Bu göstərici asılı və asılı olmayan dəyişənlər arasındakı qarşılıqlı asılılığın riyazi ifadəsidir və onun dərəcəsini xarakterizə edir. Determinasiya əmsalının statistik mənasını şərh etmək üçün ümumi variasiya, izah edilə bilən və izah edilə bilməyən variasiyalar qiymətləndirilir.

Nəhayət, sonuncu mərhələdə hipotezlərin yoxlanması prosesi aparılır. Qeyd etdiyimiz kimi, nəzəri modelin nəticələri ilə müşahidə edilən kəmiyyətlər arasında kənarlaşma vardır. Reqressiya təhlili asılı olmayan dəyişənin qiymətlərindəki sapmaların məlum olmayan kənarlaşmalar qrupundan təsadüfi seçilənlərdən ibarət olması fərziyyəsinə əsaslanaraq həyata keçirilir. Bu zaman amil əlamətinin mövcud hər bir qiyməti üçün kənarlaşmaların bölgüsü haqqında üç əsas fərziyyə qəbul edilir.

1. Onların bölgüsü normaldir;

2. Orta qiymətə və sıfıra nisbətən onların bölgüsü təsadüfidir;

3. Hər bir bölgü eyni dispersiyaya və orta kvadratik kənarlaşmaya malikdir. Bu fərziyyə amil əlamətinin bütün qiymətləri üçün eyni olan qiymətləndirmənin orta kvadratik xətasını hesablamaq üçün lazımdır. Əgər bu fərziyyə doğru deyilsə onda reqressiya xəttinin bir nöqtəsində orta kvadratik xəta digər nöqtədə orta kvadratik xətadan fərqlənəcəkdir. Əgər bu fərziyyələrdən hər hansı biri yerinə yetirilməzsə reqressiya təhlilinin qanunauyğunluğu şübhə altında olar. Bu qeyd edilənlərdən görünür ki, reqressiya - korrelyasiya metodu hadisə və proseslər arasındakı səbəb-nəticə asılılığının öyrənilməsində geniş imkanlara malikdir. Ona görə də bazar iqtisadiyyatı şəraitində əhalinin həyat səviyyəsinin yaxşılaşdırılması sahəsində düzgün idarəetmə qərarları qəbul edilməsi üçün statistik - riyazi metodların imkanlarından maksimum istifadə edilməlidir. Azərbaycanda həyata keçirilən sosial siyasətin nəticələrini, əhalinin həyat səviyyəsini və gəlirlərinin həcmi və dinamikasını, ev təsərrüfatlarının gəlirlərinin quruluşunu onların sosial-iqtisadi inkişafa təsir və perspektiv inkişaf imkanlarını müəyyən edən bir sıra göstəricilərin əlaqəsini və bu əsasda onların formalaşma xüsusiyyətlərini aşkar etmək üçün reqressiya - korrelyasiya təhlili həyata keçirilmişdir [36, 37, 40].

Məlumdur ki, əhalinin istehlakının səviyyəsinə təsir edən amillərdən biri gəlirin həcmidir. Gəlir və istehlak axını iqtisadi dövriyyədə mühüm rol oynayır. Ona görə də onlar arasındakı əlaqənin müəyyənləşdirilməsi iqtisadi və sosial proqnozların həyata keçirilməsi prosesində önəmli məsələlərdən hesab edilir. Bunlar arasındakı əlaqənin xarakterini və səviyyəsini öyrənmək üçün bir amilli reqressiya modelini quraq. Bunun üçün zəruri olan məlumatlar 8 saylı cədvəldə əks olunmuşdur.

8 saylı cədvəlin məlumatları əsasında dövlət büdcəsinin gəlirləri ilə əhalinin gəlirləri arasındakı əlaqənin reqressiya modelini qurmaq üçün zəruri məlumatları 9 saylı cədvəldə verək.

Cədvəl 2.8.

2008-2013-cu illərdə Azərbaycan Respublikasının dövlət büdcəsinin gəlirləri, faktiki son istehlakı və əhalinin gəlirləri, mlrd. manat

İllər	Dövlət büdcəsinin gəlirləri, mlrd. manat	Faktiki son istehlak, mlrd. manat	Əhalinin gəlirləri, mlrd. manat
2008	10.8	16.8	20.7
2009	10.3	19.2	22.6
2010	11.4	21.3	25.6
2011	15.7	24.7	30.5
2012	17.3	27.4	34.8
2013	19.5	30.8	37.6
Yekun	85.0	140.2	171.8

Cədvəl 2.9.

Dövlət büdcəsinin gəlirləri ilə əhalinin gəlirləri arasındakı əlaqənin regressiya modelinin qurulması üçün zəruri hesablamalar

İllər	Dövlət büdcəsinin gəlirləri, mlrd. manat	Əhalinin gəlirləri, mlrd. manat	x^2	y^2	$x \cdot y$	\hat{y}
2008	10.8	20.7	428.49	116,64	223,56	10.1
2009	10.3	22.6	510.76	106,09	232,78	11.1
2010	11.4	25.6	655.36	129,96	291,84	12.6
2011	15.7	30.5	930.25	246,49	478,85	15.2
2012	17.3	34.8	1211.04	299,29	602,04	17,4
2013	19.5	37.6	1413,76	380,25	733,20	18.9
Yekun	85.0	171.8	5149,66	1278,72	2562,27	85.3

Dövlət büdcəsinin gəlirləri ilə əhalinin gəlirləri arasındakı əlaqənin reqressiya modelinin parametrlərini ən kiçik kvadratlar metodu ilə tapaq. Bizə məlum olanlardan:

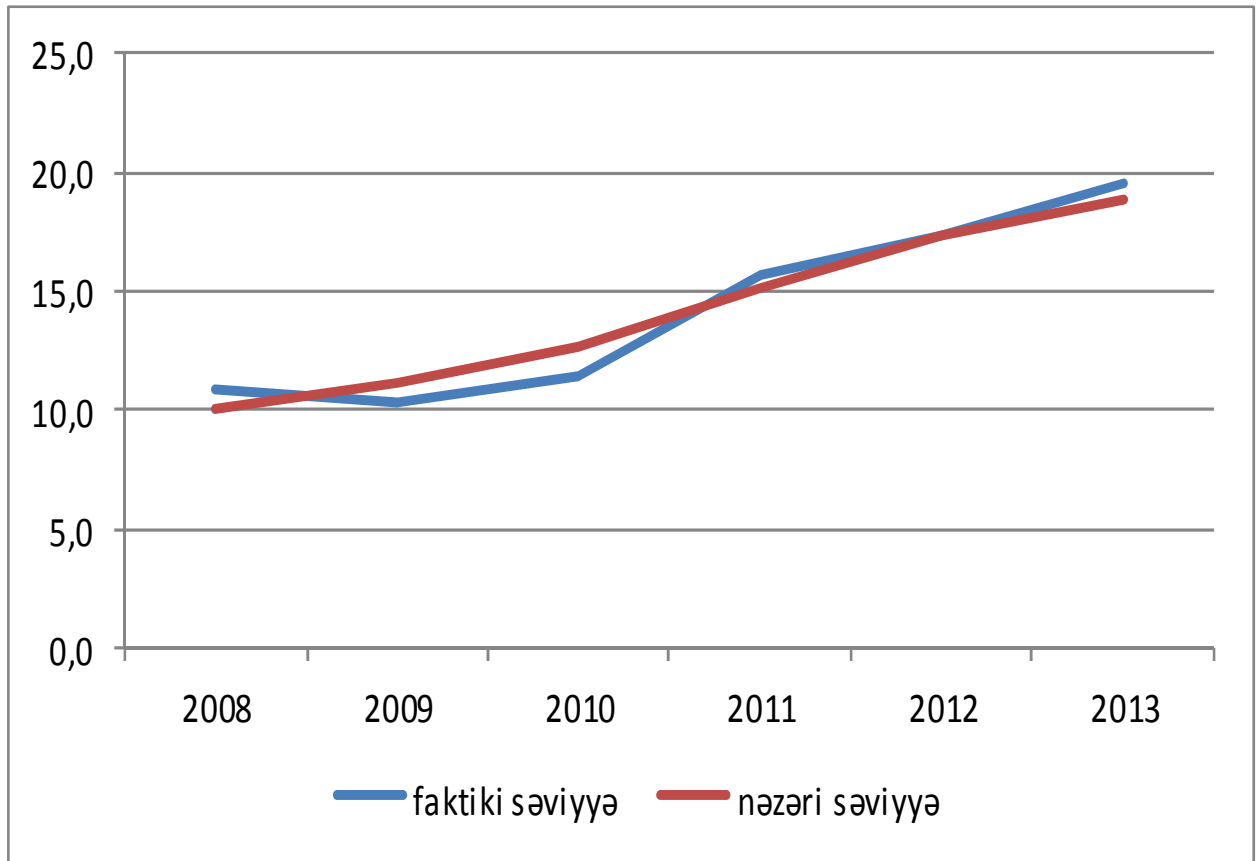
$$\bar{x} = \frac{171.8}{6} = 28.6, \quad \bar{y} = \frac{85}{6} = 14.2, \quad \bar{x}^2 = \frac{5149.66}{6} = 858.3, \quad x\bar{y} = \frac{2562.27}{6} = 427.0,$$

$$\bar{y}^2 = \frac{1278.72}{6} = 213.1$$

Reqressiya modelinin a_1 parametri 0.52 olacaqdır. Buradan a_0 parametri -0.67 təşkil edir. Deməli, dövlət büdcəsinin gəlirləri ilə əhalinin gəlirləri arasındakı əlaqənin reqressiya modeli $\hat{y} = -0.67 + 0.52 \cdot x$ olacaqdır. Bu iki amil əlaməti arasındakı əlaqə sıxdır, yəni xətti korrelyasiya əmsalının nəticəsi 0.979 - dur.

Deməli, əhalinin gəlirlərini 1 manat artırıqda dövlət büdcəsinin gəlirlərinin orta hesabla 0.5 manat artacaqdır. Bu modelə görə elastiklik əmsalı 1.05 - a bərabər olacaqdır. Bu o deməkdir ki, əhalinin gəlirlərini 1% artırıqda dövlət büdcəsinin gəlirlərinin orta hesabla % artacağı gözləniləcəkdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, kiçik statistik məcmu üçün hesablanan əlaqənin sıxlıq göstəricisi təsadüfi səbəblərin fəaliyyəti nəticəsində təhrifə məruz qala bilər. Ona görə də onların əhəmiyyətliyinin yoxlanması zərurəti yaranır (6,8). Təhlilə sonrakı mərhələsində bir sıra zəruri göstəricilərin (qalıqların orta kvadratik uzaqlaşması, determinasiya əmsalı və s.) hesablanması əsasında əhəmiyyətlik səviyyəsi yoxlanılmışdır. Başqa cözlə desək, t kriteriyasının cədvəl qiyməti ilə hesablanmış qiyməti müqayisə edilmiş və reqressiya modelinin adekvatlığı qiymətləndirilmişdir. Hesablanmış determinasiya əmsalı nəticə əlamətinin variasiyasının, yəni dövlət büdcəsinin gəlirlərinin variasiyasının 76.4% - nin faktor əlaməti, yəni əhalinin gəlirlərinin həcmi ilə şərtləndiyini göstərir.

Şək.2.7. Dövlət büdcəsinin gəlirlərinin faktiki və nəzəri səviyyələri

Əhalinin gəlirləri ilə faktiki istehlak arasındakı əlaqənin öyrənilməsi məqsədilə zəruri olan ilkin məlumatlar 10 sayılı cədvəldə verilmişdir.

Cədvəl 2.10.

2009-2013-cü illərdə Azərbaycan Respublikasında əhalinin gəlirləri və faktiki son istehlakı, mlrd. manat

İllər	Faktiki son istehlak, mlrd. manat	Əhalinin gəlirləri, mlrd. manat	x^2	y^2	$x \cdot y$	\hat{y}
2008	16.8	20.7	428.49	282.24	347.76	-16.2
2009	19.2	22.6	510.76	368.64	433.92	-7.8
2010	21.3	25.6	655.36	453.69	545.28	5.5
2011	24.7	30.5	930.25	610.09	859.56	27.2
2012	27.4	34.8	1211.04	750.76	953.52	46.3
2013	30.8	37.6	1413.76	948.64	1158.08	58.7
Yekun	112.8	171.8	5149.66	3414.06	4298.12	113.7

Ən kiçik kvadratlar metodu ilə reqresiya modelinin parametrlərini hesablayaq.

$$\bar{x} = \frac{171.8}{6} = 28.6, \quad \bar{y} = \frac{112.8}{6} = 18.8, \quad \bar{x}^2 = \frac{5149.66}{6} = 858.3, \quad x\bar{y} = \frac{4298.12}{6} = 716.4,$$

$$\bar{y}^2 = \frac{3414.06}{6} = 569.0$$

Hesablamaların nəticələrinə görə reqresiya modelinin a_1 parametrinin qiyməti 4.43, a_0 parametrinin qiyməti isə -107.9 olacaqdır.. Deməli, faktiki son istehlakla əhalinin gəlirləri arasındakı əlaqənin reqressiya modeli $\hat{y} = -107.9 + 4.43 \cdot x$ olacaqdır.

Deməli, əhalinin gəlirlərini 1 manat artırıqda faktiki son istehlak orta hesabla 4 manat artacaqdır. Daha sonra bir sıra zəruri göstəricilərin (qalıqların orta kvadratik uzaqlaşması, determinasiya əmsalı və s.) hesablanması əsasında əhəmiyyətlik səviyyəsi yoxlanılmışdır. Başqa cözlə desək, t kriteriyasının cədvəl qiyməti ilə hesablanmış qiyməti müqayisə edilmiş və reqressiya modelinin adekvatlığı qiymətləndirilmişdir. Hesablanmış determinasiya əmsalı nəticə əlamətinin variasiyasının, yəni faktiki son istehlakın variasiyasının 68.9% - nin faktor əlaməti, yəni əhalinin gəlirlərinin həcmi ilə şərtləndiyini göstərir.

Beləliklə, reqressiya-korrelyasiya metodu əsasında aparılan araşdırma faktiki son istehlakın və dövlət büdcəsi gəlirlərinin səviyyəsinə təsir edən əsas amillərdən birinin əhalinin gəlirlərinin həcmi olduğunu göstərir. Bu göstəricilərin rolunun sosial-iqtisadi inkişafın bütün mərhələlərində qiymətləndirilməsi və onun digər iqtisadi göstəricilərlə əlaqəli şəkildə uzlaşdırılması vacibdir və statistikanın öyrəndiyi mühüm məsələlərdən biridir.

NƏTİCƏ

Magistr dissertasiya işində əhalinin həyat səviyyəsi, onun mühüm göstəricisi olan gəlirlərin səviyyə və dinamikası statistik qiymətləndirilmiş, nəzəri və praktiki əhəmiyyəti olan aşağıdakı nəticələr formalaşdırılmışdır:

1) Dövlət statistika xidməti modelində statistik məlumat sektoru mühüm yerlərdən birini tutur. Statistik məlumat sektorunun əsas vəzifəsi informasiya istehlakçılarını keyfiyyətli və operativ statistik məlumatlarla təmin etməkdən ibarətdir. Bu vəzifəni yerinə yetirmək üçün regional və inzibati informasiya sistemləri və şəbəkələri yaradılmalı, inzibati registr əsasında statistik registr formalaşdırılmalı, bu informasiya resurslarının vahid informasiya məkanına inteqrasiyası təmin edilməlidir.

2) Ölkədə statistika xidmətinin beynəlxalq standartlara uyğun təkmilləşdirilməsi bütün sivil ölkələrdə olduğu kimi Azərbaycanda da seçmə müşahidəsinin həyata keçirilməsinin əsası kimi çıxış edən statistik registrin formalaşdırılması və onun statistik vahidlərin Dövlət registri ilə əlaqə sisteminin yaradılması prosesi gedir.

3) Həyat səviyyəsi əhalinin maddi, mənəvi və sosial tələbatlarının təmin edilməsini xarakterizə edən iqtisadi kateqoriya və sosial standartdır. Həyat səviyyəsi standartının əsas komponentləri sağlamlıq, qida, əhalinin gəlirləri və xərcləri, yaşayışı, ev əmlakı, pullu xidmətləri, əhalinin mədəni səviyyəsi, əmək şəraiti və istirahəti, sosial təminatıdır və s. Başqa sözlə desək, əhalinin həyat səviyyəsi ilk növbədə əhalinin zəruri maddi nemət və xidmətlərlə təmin edilməsi, onların istehlakının lazımı səviyyəsi və tələbatlarının səmərəli ödənilməsi dərəcəsi kimi müəyyən edilir.

4) Təcrübədə əhalinin həyat səviyyəsinin əsas sosial-iqtisadi göstəricilərinə aşağıdakılar aid edilir: pul gəlirləri (əhalinin hər nəfərinə orta aylıq gəlir); sərəncamda qalan real pul gəlirləri ; iqtisadiyyatda məşğul olanlara hesablanmış orta

aylıq əmək haqqı; təyin olunmuş aylıq pensiyaların həcmi; yaşayış minimumunun həcmi (əhalinin hər nəfərinə orta aylıq məbləğ); pul gəlirləri yaşayış minimumunun kəmiyyətindən aşağı olan əhalinin sayı; əhalinin müvafiq sosial qrupları üzrə yaşayış minimumunun kəmiyyəti ilə digər göstəricilərin müqayisəsi.

5). Ölkədə sosial-iqtisadi islahatların faktiki həyata keçirilməsinə başlanıldığı 1995-ci ildən etibarən əhalinin gəlirlərinin həcmində və dinamikasında artım yönündə mühüm meyllər müşahidə olunur . Belə ki, 1995-ci ilə nisbətən 2011-ci ildə əhalinin pul gəlirləri 22.8 dəfə, 2005-ci illə müqayisədə 3.8 dəfə, 2010-ci illə müqayisədə isə 19.6% artmışdır.

Təhlil edilən dövrdə adambaşına düşən pul gəlirlərinin həcm və dinamikasında nəzərəcarpacaq dərəcədə artmışdır. Belə ki, 1995-ci ilə nisbətən 2011-cu ildə əhalinin hər nəfərinə düşən pul gəlirləri mütləq istifadədə 3206.6 manat yaxud təxminən 18.1 dəfə, 2005-ci illə müqayisədə 2408.9 manat, yaxud 2.5 dəfə, 2010-ci illə müqayisədə isə bu artım müvafiq olaraq 517.7 manat və 18.1% təşkil etmişdir.

Əhalinin pul gəlirlərinin mühüm tərkib hissələrindən birini əmək haqqı təşkil edir. 1995-ci ildə Azərbaycanda orta aylıq əmək haqqı 12.5 manat, 2000-ci ildə 44.3 manat, 2004-cu ildə 99.4 manat, 2010-cu ildə 331.5 manat, 2011-ci ildə isə 364.2 manat olmuşdur.

6) Onu da qeyd edək ki, Azərbaycan dövləti əhalinin yoxsulluq səviyyəsinin minimuma endirilməsi istiqamətində xeyli müddətdir ki, əsaslandırılmış və beynəlxalq təcrübədə qəbul edilmiş standartlara uyğun olaraq tədbirlər həyata keçirir. Elə bunun nəticəsidir ki, 2001-ci ildə ölkədə yoxsulluq həddi 24 manat qəbul edilmişdirsə, 2005-ci ildə bu hədd 42.6 manat, 2009-cu ildə isə 89.5 səviyyəsində qərarlaşmışdır. Bununla yanaşı bu dövrdə yoxsul əhalinin xüsusi çəkisi də xeyli azalmışdır. Belə ki, əgər 2001-ci ildə yoxsulluq səviyyəsi 49% idisə, 2011-ci ildə 7,1 % olmuşdur.

7) Ölkə əhalisinin sosial-iqtisadi vəziyyətinin yaxşılaşdırılmasının əsas amillərindən biri də bazar iqtisadiyyatı mexanizmlərinin daha da dərinləşməsi və inkişafıdır. Son illərdə özəl sektorun və sahibkarlığın inkişaf etdirilməsi sahəsində həyata keçirilən ardıcıl işlər nəticəsində əhalinin gəlirlərinin quruluşunda mühüm

meyllərin formalaşdığı nəzərə çarpır. Burada müşahidə edilən meyl gəlirlərin quruluşundan sahibkarlıq fəaliyyətindən daxil olmaların xüsusi çəkisinin artmasıdır. 90-cı illərin əvvəllərində pul gəlirlərinin təxminən 70%-ni əmək haqqı gəlirləri təşkil edirdisə, son illərdə gəlirlərin 60-65%-i sahibkarlıq fəaliyyətinin hesabına əldə edilmişdir. Ümumi pul gəlirlərinin quruluşunda da maraqlı meyllər nəzərə çarpır. Belə ki, əgər 2000-ci ildə sahibkarlıq fəaliyyətindən gəlirlər ilkin gəlirin 53.7%-ni təşkil edirdisə, 2011-ci ildə bu artaraq 71.9% təşkil etmişdir.

8) Hesablamanın nəticələri 2006-cı ilə nisbətən 2011-ci ildə əhalinin adambaşına orta aylıq gəlirlərinin bölgü sırasının statistik xarakteristikasında mühüm dəyişikliklərin baş verdiyini göstərir. Belə ki, müqayisə edilən dövrdə modal gəlir 2.5, median gəlir isə 2.1 dəfə artmışdır ki, bu da arzuolunan meyldir. Bunların fonunda müqayisə edilən dövrdə kvartil kənarlaşmanın 54.2% artması, 2006-cı illə müqayisədə 2011-ci ildə birinci və üçüncü kvartillər arasındakı fərqin yüksəldiyini göstərir. Araşdırma kvartil variasiyasının nisbi göstəricisinin, yəni üçüncü və birinci kvartillər arasındakı fərqin medianada tutduğu çəki 22.3%-dən 16.7% - ə düşdüyünü göstərir ki, bu da mənfi meyl kimi diqqəti cəlb edir

9). Dövlət büdcəsinin gəlirləri ilə əhalinin gəlirləri arasındakı əlaqənin reqressiya modeli $\hat{y} = -0.67 + 0.52 \cdot x$. Bu iki amil əlaməti arasındakı əlaqə sıxdır, yəni xətti korrelyasiya əmsalının nəticəsi 0.979 - dur. Deməli, əhalinin gəlirləri 1 manat artırıqda dövlət büdcəsinin gəlirləri orta hesabla 0.5 manat artacaqdır. Bu modelə görə elastiklik əmsalı 1.05 - a bərabərdir. Yəni əhalinin gəlirlərini 1% artırıqda dövlət büdcəsinin gəlirlərinin orta hesabla 1.05% artacağı gözlənilir.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası B, 2010
2. A.Ə.Əliyev,N.Ə.Qasimov “Azərbaycanda əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsinin aktual problemləri, Bakı “Səda”,2000
3. R.T.Həsənov Azərbaycan respublikasının sosial-iqtisadi inkişafının bazar modelinin konseptual əsasları. Elm Nəşriyyatı .Bakı-1998
4. Ə.C. Qasimov,H.A. İsrailov, E.M. Hacizadə, E.A. Ağayev, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, “Regionların Sosial-iqtisadi inkişaf problemləri” Bakı İqtisad Universiteti nəşriyyatı ,2006
5. Statistik registrin aktuallaşdırılması sistemi, ARDSK, 2004
6. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi, Statistika üzrə əsas metodoloji göstərişlər, Bakı 2001
7. Yaqubov S.M., Əliyev Ə.İ. Sosial-iqtisadi statistika, Bakı, 2006.
8. “İqtisadiyyat və həyat” jurnalı, № 1-6, 2010
9. İqtisadiyyat qəzeti, № (39) 601, 2010
10. Azərbaycanın statistik göstəriciləri, ADSK, Bakı, 2007, 2008
11. Hacıyev S.M. Statistikanın ümumi nəzəriyyəsi, dərslik, Bakı, 2005
12. Yaqubov S.M., Sadıqov M.M., Əliyev Ə.İ. 1990-2000-ji illərdə Azərbaycan iqtisadiyyatı: inkişaf meyli, strategiyası və problemləri, Bakı, 2001
13. Şəkəraliyev A.Ş. Keçid iqtisadiyyatı və dövlət, Bakı, BDU nəşriyyatı, 2000 279 s
14. Azərbaycanın statistik göstəriciləri, ADSK, “Səda” nəşriyyatı, Bakı, 2014
15. Azərbaycan rəqəmlərdə, ADSK, “Səda” nəşriyyatı, Bakı, 2014
16. İqtisadiyyat qəzeti, № (39)601, 2010
17. S.M.Yaqubov, A.C.Məmmədov.Sosial-iqtisadi statistika. Dərslik. Bakı 2011 .
18. A.C.Məmmədov. Xalqın həyat səviyyəsi göstəricilərinin təkmilləşdirilməsi məsələləri.”maliyyə və uçot” jurnalı.1-6 1994
19. Фоминская Н., Кожухаренко О. Обследование бюджетов домашних хозяйств в новых экономических и социальных условиях, «Вопросы статистики», 1998, № 1, с. 28-29
20. Социальная статистика: Учеб. пособие. /М.Е.Ефимова, С.Г.Бычкова М.,

- Финансы и статистика, 2003
21. Суринов А.Е. Доходы населения. Опыт количественных измерений, М., 2000.
 22. Вопросы статистики, НИЖ, №10, 2010
 23. Курс социально-экономической статистики, Учебник для вузов, / Под ред. проф. М.Г.Назарова, М, 2010
 24. Экономическая статистика: Учебник.-3-е изд. Перераб.и. доп. / Под ред. проф. Ю.Н.Иванова-М: ИНФРА-М, 2006
 25. Основы национального счетоводства, Учебник/ Под ред. Ю.Н.Иванова, М, ИНФРА, М, 2005
 26. Система национальных счетов, 1993 г. Изд.ООН,1998
 27. Четыркин Е.М. Статистические методы и прогнозирования. М., 2003
 28. Статистика рынка товаров и услуг. Учебник, под ред. проф. И.К.Беляевского, М, 2003
 29. Шмойлова Р.А.Теория статистики, Издатель: Финансы и статистика, 2006,
 30. Уровень жизни населения, / Вопросы статистики, 2001, №6 с. 3-30,
 31. Федулов А.А., Федулов Ю.Г., Цыгичко В.Н. Введение в теорию статистически ненадежных решений, Издательство: Книжный дом "Либроком" УРСС , 2011
 32. Социально-экономическая статистика / Под ред. Ефимова М.Р. Издательство: Юрайт ИД Юрайт Учебник, 2011
 33. Иванов Ю. Н. Экономическая статистика, Учебник . Издательство: Инфра-М , 2011
 34. Международная статистика / Башкатов Б. И. Суринова А. Е. Учебник, Издательство: Юрайт, 2010
 35. Дашинская Н.П. Международная статистика, Учебное пособие, Издательство: Издат. центр БГУ (Минск), 2007
 36. Васильева Э.К., Юзбашев М.М. Выборочный метод в социально-экономической статистике. Учебное пособие, Издательство: Финансы и статистика, Инфра-М 2010
 37. Курникова Е.Л., Тарлецкая Л.В. Основы статистики, Учебное пособие Издательство: МГИМО, 2008
 38. Балинова В.С. Шпаргалка по теории статистики. Учебное пособие. М.,

ТК Велби. 2005

39. Октябрьский П.Я. Статистика. Учебник. М., ТК Велби. Изд. Проспект. 2003
40. Дмитриева И.А., Лысенко С.Н. Общая теория статистики, Учебник
Издательство: Вузовский, 2009
41. Антонова Н.А. О наиболее острых проблемах в области доходов населения и мерах по их решению//Уровень жизни населения регионов России.-1996.-№12. стр. 18-25
42. Эконометрика. Учебник. Под ред.чл.-кор. РАН. И.И.Елисеевой. Москва 2004.

РЕЗЮМЕ

В условиях устойчивого экономического развития изучение уровня жизни населения является особым приоритетом социально – экономических реформ, проводимых в стране. Для повышения уровня жизни, физического и социального благосостояния осуществляется обоснованная государственная программа. Сформированные рыночные отношения в стране, основанные на принципах цивилизации, значительно влияют на уровень жизни как отдельных слоев, так и всего населения в целом, уровень и структуру их доходов. Для достижения эффективного уровня дифференциации доходов, совершенствования социальной политики особенно важны статистическая оценка состояния уровня жизни населения и определение ожидаемых тенденций развития.

Цель магистерской работы является исследование теоретических и практических аспектов статистической оценки уровня жизни населения. С этой целью в работе сформированы основные задачи исследования, научная новизна, выдвинуты выводы и предложения.

Во введении работы обосновывается актуальность темы диссертации, определены цели и задачи исследования, сформирована научная новизна. В первой главе работы изучаются теоретические и методологические вопросы, а также система показателей статистической оценки уровня жизни населения. Вторая глава посвящена статистическому анализу современного состояния, дифференциации доходов, а также взаимосвязи показателей уровня жизни населения. В конце диссертации даны выводы и предложения, имеющие практическое значение.

SUMMARY

In the context of sustainable economic development study of the standard of living is a special priority of socio - economic reforms in the country. To improve the standard of living, physical and social well-founded state program is carried out. Formed market relations in the country, based on the principles of civilization, significantly affect the standard of living of the individual layers as well as the general population, the level and structure of their income. To achieve an effective level of income differentiation, improved social policy are particularly important statistical assessment of the standard of living of the population and the definition of anticipated developments.

The purpose of master's work is to study the theoretical and practical aspects of the statistical evaluation of the standard of living of the population. To this end, the work formed the main objectives of the research, scientific innovation, conclusions and proposals put forward.

In the introduction the urgency of the work dissertation topic, goals and objectives of the study, formed the scientific novelty. In the first chapter we study the theoretical and methodological issues, as well as a system of indicators of statistical evaluation of living standards. The second chapter is devoted to the statistical analysis of the current state of differentiation of incomes, as well as the relationship of the living standards of the population. At the end of the thesis are the conclusions and proposals which are of practical importance.

REFERAT

Mövzunun aktuallığı. Azərbaycan Respublikasının iqtisadi inkişafının müasir mərhələsində əhalinin həyat səviyyəsinin daha da yüksəldilməsi ölkədə aparılan sosial-iqtisadi dəyişikliklərin prioritet istiqamətini təşkil edir. Bunun üçün əhalinin həyat səviyyəsinin, fiziki və sosial sağlamlığının yaxşılaşdırılmasına və yüksəldilməsinə istiqamətlənən əsaslı dövlət siyasəti həyata keçirilir.

Ölkədə sivil prinsiplərə əsaslanan bazar münasibətlərinin formalaşması və dərinləşməsi əhalinin və onun ayrı-ayrı təbəqələrinin həyat səviyyəsinə, onların gəlirlərinin səviyyə və quruluşuna bu və ya digər istiqamətdə əhəmiyyətli təsir göstərir. Formalaşan bu meyillərin əhalinin təbəqələşməsinə gətirib çıxarmaması, gəlirlərin, istehlakın və əmlakın diferensiasiyasının səmərəli səviyyəsinə nail olması, həmçinin sosial siyasətin təkmilləşdirilməsi məqsədilə əhalinin həyat səviyyəsinin cari vəziyyətinin statistik qiymətləndirilməsi və onun perspektiv inkişaf meyillərinin qabaqcadan müəyyənləşdirilməsi olduqca vacibdir.

Ölkəmizdə statistikanın təkmilləşdirilməsi və beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması statistik müşahidənin daha təkmil metodlarından, o cümlədən seçmə müşahidəsindən istifadə edilməsini zəruri etmişdir. Ölkənin sosial-iqtisadi həyatının bir sıra prosesləri, xüsusilə əhalinin həyat səviyyəsi haqqında məlumat toplayarkən bu metoddan geniş istifadə edilir. Bununla yanaşı bu metodun tətbiq dairəsinin daha da genişləndirilməsi üçün bir sıra problemlərin aradan qaldırılması vacibdir.

İqtisadi dövriyyədə ev təsərrüfatlarının əhəmiyyətli rola malik olması və əhalinin həyat səviyyəsinin mühüm göstəricisi kimi bu sektorun gəlirlərinin çıxış etməsi statistik tədqiqatın bu istiqamətdə genişləndirilməsini tələb edir. Məlumdur ki, gəlir istehlak xərclərinin və yığının, həmçinin maliyyə aktivlərinin və əmlakın əldə edilməsinin maliyyə mənbəyi kimi çıxış edir ki, bu da nəticə etibarilə əhalinin həyat səviyyəsinə və bütövlükdə sosial-iqtisadi inkişafa əhəmiyyətli təsir göstərir. Ona görə də bu göstəricilərin digər göstəricilərlə əlaqəli şəkildə statistik qiymətləndirilməsi daha əsaslandırılmış nəticələrin əldə edilməsinə gətirib çıxara bilər.

Bunlarla yanaşı iqtisadiyyatın makrostatistik modeli olan Milli Hesablar Sisteminin ölkənin statistika təcrübəsində tətbiqi əhalinin həyat səviyyəsinin adekvat statistik qiymətləndirilməsinin bu sistemlə uzlaşdırılmasını zəruri edir.

Tədqiqat mövzusunun aktuallığı bu qeyd edilənlərin kontekstində əsaslandırılıb seçilmişdir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Magistr dissertasiya işinin məqsədi həyat səviyyəsinin statistik qiymətləndirilməsinin nəzəri-metodoloji və praktiki aspektlərini araşdırmaq, ölkədə əhalinin həyat səviyyəsini təhlil etmək və müvafiq nəticə və təkliflər hazırlamaqdan ibarətdir.

Qarşıya qoyulmuş məqsədə müvafiq olaraq aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsi zəruri hesab edilmişdir:

- seçmə statistik müşahidənin aparılmasının əsası kimi çıxış edən statistik registrin mahiyyətini araşdırmaq;
- Azərbaycanda statistik registrlərin aparılması və onun statistik vahidlərin Dövlət registri ilə qarşılıqlı əlaqəsini araşdırmaq;
- əhalinin həyat səviyyəsinin müxtəlif aspektlərini statistik tədqiq etmək üçün göstəricilər sistemini formalaşdırmaq,
- əhalinin həyat səviyyəsinin müasir vəziyyətini statistik təhlil etmək və onun yüksəldilməsi sahəsində aparılan tədbirlərin səmərəliliyini qiymətləndirmək;
- əhalinin pul gəlirlərinin diferensiasiyasını statistik qiymətləndirmək;
- əhalinin həyat səviyyəsini səciyyələndirən göstəriciləri qarşılıqlı əlaqədə statistik təhlil etmək.

Tədqiqatın predmeti və obyekt. Tədqiqatın predmeti Azərbaycan Respublikası əhalisinin həyat səviyyəsinin statistik göstəriciləri, obyekt isə Azərbaycan Respublikası əhalisinin həyat səviyyəsinin müxtəlif aspektləridir.

Tədqiqatın nəzəri və metodoloji əsasını mühüm sosial-iqtisadi problemlərin həlli üzrə ölkə prezidentinin qəbul etdiyi qərar və sərəncamlar, Azərbaycan Respublikasının bir sıra qanunları, onların icrası ilə əlaqədar hökumətin qəbul etdiyi müvafiq qərarlar, digər normativ hüquqi aktlar, eləcə də əhalinin həyat səviyyəsinin

statistik təhlili məsələlərini tədqiq edən Azərbaycanın və xarici ölkələrinin iqtisadçı alimlərinin elmi əsərləri təşkil edir.

Tədqiqat prosesində statistik təhlilin müxtəlif metodlarından, o cümlədən qrafik, dinamika sıralarının təhlili, nisbi və orta kəmiyyətlər, korrelyasiya - reqressiya metodlarından və s. istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın informasiya bazasını Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin illik məcmuələri, ev təsərrüfatlarının xüsusi seçmə tədqiqatlarının materialları, rəsmi internet saytları, dövrü mətbuatın məlumatları və. s. təşkil etmişdir.

Magistr dissertasiya işinin elmi yeniliyi aşağıdakılardan ibarətdir:

- milli statistika sistemində statistik registrin yeri və rolu əsaslandırılmışdır;
- əhalinin həyat səviyyəsini qiymətləndirən statistik göstəricilər sisteminin qurulmasının prinsipləri təkmilləşdirilmişdir;
- əhalinin həyat səviyyəsinin müasir vəziyyətinin statistik təhlilinin istiqamətləri əsaslandırılmış və onun metodikası verilmişdir;
- Ölkə Əhalisinin pul gəlirlərinin diferensiasiyası statistik qiymətləndirilmiş və onun xüsusiyyətləri müəyyənləşdirilmişdir;
- əhalinin həyat səviyyəsini səciyyələndirən göstəricilər digər makroiqtisadi göstəricilərlə qarşılıqlı əlaqədə statistik təhlil edilmişdir.

İşin praktiki əhəmiyyəti. Dissertasiya prosesində əldə edilən nəzəri, metodiki və praktiki nəticələrin əhalinin həyat səviyyəsi statistikasının təkmilləşdirilməsində, onun müxtəlif istiqamətlərdə statistik təhlilinin həyata keçirilməsində və beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılmasında əhəmiyyəti ola bilər.

Elmi işin həcmi və strukturu. Dissertasiya giriş, 2 fəsil, nəticə və 42 adda istifadə olunan ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. İşdə 10 cədvəl və 7 qrafik verilmişdir. Dissertasiya 80 səhifədən ibarət kompyuter mətni həcmindədir.

Girişdə mövzunun aktuallığı əsaslandırılmış, işin məqsədi, vəzifələri, informasiya bazası verilmiş, elmi yeniliyi və praktiki əhəmiyyəti formalaşdırılmışdır.

Birinci fəsildə əhalinin həyat səviyyəsinin öyrənilməsinin nəzəri əsasları, statistik registrlərin Azərbaycanda aparılması və onun statistik vahidlərin Dövlət registri ilə qarşılıqlı əlaqəsi və əhalinin həyat səviyyəsinin statistik göstəriciləri və onların təhlilinin əsas istiqamətləri araşdırılmışdır.

Dissertasiya işinin ikinci fəslində Ölkəmizdə əhalinin həyat səviyyəsinin müasir vəziyyətinin statistik təhlili aparılmış, əhalinin pul gəlirlərinin diferensiasiyasının statistik qiymətləndirilməsi həyata keçirilmiş, habelə həyat səviyyəsini səciyyələndirən göstəricilərin qarşılıqlı əlaqədə geniş statistik təhlili verilmişdir.

İşin sonunda tədqiqatdan irəli gələn nəticə və təkliflər hazırlanmışdır.